

6. Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Λίγα χρόνια μετά την κατάκτηση της Ρόδου από τους Οθωμανούς, ο σουλτάνος Σουλεϊμάν Α΄, το 1533, οργάνωσε τα νησιά και αρκετές παράκτιες περιοχές σε ευρύτατη διοικητική περιφέρεια, το μπηλερμπελίκι των Νησιών της Άσπρης Θάλασσας (=Μεσογείου). Κοινότερα αυτό ονομαζόταν των Νησιών ή του καπουδάν πασά, που ήταν αρχιναύαρχος διοικητής του. Τα μπηλερμπελίκια ή, από το τέλος του 16ου αιώνα, εγιαλέτια υποδιαιρούνταν σε σαντζάκια και αυτά σε καζάδες. Τα σαντζάκια του εγιαλετίου των Νησιών της Άσπρης Θάλασσας το 17ο αιώνα ήταν 10 και στις αρχές του 19ου 16. Ένα από αυτά, το σαντζάκι της Ρόδου, που είχε υπαχθεί στη δικαιοδοσία του καπουδάν πασά από το 1533, περιέλαβε όλα τα νησιά της σημερινής Δωδεκανήσου, πλην του Καστελλόριζου, και ένα ακόμη, την Ικαρία. Όπως προκύπτει από τα σωζόμενα έγγραφα, είχε υποδιαιεθεί σε δύο καζάδες, της Ρόδου και της Κω. Στα δύο αυτά νησιά, που ήταν τα μεγαλύτερα και τα πιο εύφορα, ίσχυσαν αυστηρότεροι όροι κυριαρχίας. Εκτάσεις τους δόθηκαν ως ζιαμέτια και τιμάρια (τα δεύτερα μικρότερα από τα πρώτα) σε σπαχήδες. Η παραχώρηση γαιών σε σπαχήδες συνεπαγόταν την είσπραξη των φόρων από δικούς τους επιστάτες, πράγμα που εμπόδιζε την ανάπτυξη των κοινοτικών θεσμών στην περιοχή τους.

Η Σύμη, που δήλωσε υποταγή στο Σουλεϊμάν πριν την παράδοση της Ρόδου, αντιμετωπίστηκε προνομακά από αυτόν. Για να συντηρούνται τα βακούφια της Ρόδου, δηλαδή τα τζαμιά, τα ιμαρέτια (πτωχοκομεία) και οι μεντρεσέδες (ιερονομικά μουσουλμανικά σχολεία), που οικοδομήθηκαν με εντολή του Σουλεϊμάν στη Ρόδο, η Σύμη υποχρεώθηκε να καταβάλλει ορισμένο ποσό δύο φορές το χρόνο στο διαχειριστή τους (mütevelli). Αυτό την καθιστούσε ελεύθερη από άλλες υποχρεώσεις και αυτοδιοίκητη. Αλλά και άλλα νησιά, ακόμη και η πόλη της Ρόδου, όπως και πολλές άλλες περιφέρειες του Οθωμανικού Κράτους - στη Δωδεκάνησο πολύ περισσότερο λόγω της γεωγραφικής ιδιομορφίας και της απομόνωσης των μικρών νησιών - κατέβαλλαν κατ' αποκοπή (maktu = ορισμένο) στο οθωμανικό δημόσιο ένα ποσό ως φόρο. Επειδή ήταν αδύνατη η είσπραξη αυτού του ποσού χωρίς τους προεστούς, σ' όλα τα μικρότερα νησιά της Δωδεκανήσου, στα οποία μάλιστα η παρουσία των οθωμανικών αρχών ήταν ανύπαρκτη, ή σχεδόν, αναπτύχθηκαν ισχυρές κοινότητες. Έτσι όχι μόνο η είσπραξη του κατ' αποκοπή φόρου αλλά και άλλων ποσών για κοινωφελείς σκοπούς ήταν ενδοκοινοτική υπόθεση. Οι κοινότητες έχοντας εξασφαλίσει το αυτοδιοίκητο, απέφευγαν τους κρατικούς φοροεισπράκτορες, που πάντα έπαιρναν πολύ περισσότερα, και με διαμαρτυρίες και αντιπροσώπους (βεκίληδες) στην Κωνσταντινούπολη αντιστέκονταν, όσο περισσότερο μπορούσαν, στις καταχρηστικές απαιτήσεις των τουρκικών αρχών, που, όπως προκύπτει από πολλά οθω-

μανικά έγγραφα, ήταν συχνές. Οι παράνομες αυτές αξιώσεις εγείρονταν πρωτίστως από τους διοικητές του σαντζακίου αλλά και από αυτούς, ακόμη, τους διαχειριστές των βακουφίων. Οι τελευταίοι, τουλάχιστον, όφειλαν περισσότερο από τα άλλα όργανα του κράτους να τηρούν τα νόμιμα, αφού οι περιοχές που υπάγονταν στα βακούφια ήταν οι πιο ευνοημένες του Οθωμανικού Κράτους. Επίσης, από τα οθωμανικά έγγραφα προκύπτει ότι συχνά τα νησιά με δυσκολία κατέβαλλαν τον κατ' αποκοπή, σε χρήμα (ή και σε είδος), φόρο. Το 1806, π.χ., η Σύμη αναγκάστηκε να αγοράσει σε μεγάλη τιμή σφουγγάρια από την Κάλυμνο και τη Χάλκη, για να ανταποκριθεί στην απαίτηση που της είχε επιβληθεί.

Από εκκλησιαστική άποψη, σε σύγκριση με την προηγούμενη ιπποτική περίοδο, η κατάσταση άλλαξε ριζικά. Το Οθωμανικό Κράτος είχε αναγνωρίσει την ύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων (*millet*) με επικεφαλής σε καθεμιά έναν προκαθήμενο (*millet bashi*). Ο προκαθήμενος της Ορθόδοξης Εκκλησίας πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και κατά τόπους οι μητροπολίτες ήταν υπόλογοι για τα μέλη της κοινότητάς τους. Με την κατάκτηση της Δωδεκανήσου η εκκλησιαστική τάξη αποκαταστάθηκε. Η περιοχή περιήλθε στην πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία του πατριαρχείου. Τα προβλήματα της ορθόδοξης εκκλησίας σε σχέση με τους κυρίαρχους, που ανέκυψαν στα νησιά της Δωδεκανήσου, όπως σε όλες τις περιοχές, συχνά προέρχονταν από την κατάσταση υποταγής και υποτέλειας και από τις αυθαιρεσίες των αρχών παρά από την έλλειψη ανοχής στους «απίστους». Η εκκλησιαστική υπαγωγή των νησιών της Δωδεκανήσου ήταν η ακόλουθη: α) μητροπόλεις Ρόδου (Ρόδος, Σύμη, Χάλκη και Νίσυρος), β) μητρόπολη Κω, γ) μητρόπολη Λέρου (Λέρος, Κάλυμνος και Αστυπάλαια), δ) μητρόπολη Καρπάθου (Κάρπαθος και Κάσος), ε) Πισιδείας (μαζί με τη Σπάρτη, την Αττάλεια κτλ. στη Μικρά Ασία το κοντινό Καστελλόριζο) και στ) εξουχία Πάτμου (Πάτμος, Λειψοί, Αγαθονήσι, Κορασιαί ή Κρουσοί (Φούρνοι), Αρκοί, Μάραθος και Λέβιθα).

Μετά το 1522 η Ρόδος εποίκιστηκε με μέλη δύο άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων. Ο Σουλταϊμάν διέταξε τη μετακίνηση (*sürgün*) μουσουλμανικών πληθυσμών από τη Μικρά Ασία και Εβραίων από τις εβραϊκές κοινότητες της αυτοκρατορίας, για να καλύψουν το δημογραφικό κενό που προκάλεσε ο πόλεμος και, κυρίως, για να υπάρξει πληθυσμός, τον οποίο μπορούσαν οι αρχές να εμπιστευτούν. Σύμφωνα με την απογραφή, που διενεργήθηκε μετά την κατάκτηση, οι κάτοικοι της Ρόδου ανέρχονταν στις 31.560. Από αυτούς οι 25.955 ήταν χριστιανοί και οι 5.605 μουσουλμάνοι. Η εβραϊκή κοινότητα το 1549, με όσους επανήλθαν στη δική τους θρησκεία το 1522 (μετά το διωγμό του 1502) και με τους νεοαφιγμένους έφτανε τα 500 μέλη. Ο Σουλταϊμάν μόνο σ' αυτούς και στους μουσουλμάνους επέτρεψε να εγκατασταθούν εντός των τειχών της πόλης. Το Οθωμανικό Κράτος είχε αναπτύξει με τις εβραϊκές κοινότητες δεσμούς επι-

Σφραγίδα του μεικτού εκκλησιαστικού δικαστηρίου της ορθόδοξης κοινότητας Κω (1901), που εκδίκασε τις υποθέσεις σύμφωνα με το βυζαντινό και εθιμικό δίκαιο.

Σφραγίδα του μουσουλμανικού ιεροδικείου Κω, που εφαρμόζε το μουσουλμανικό ιερό νόμο (sheri).

στοσύνης. Ο Σουλείμάν, προκειμένου να τους προσελκύσει ως χρήσιμο στοιχείο για την ασφάλεια και την εμπορική ανάπτυξη του νησιού, τους πρόσφερε πολύ περισσότερο μακροχρόνια φορολογική απαλλαγή από την πενταετή που παραχώρησε στο χριστιανικό στοιχείο, το οποίο είχε υποστεί τις δοκιμασίες του πολέμου. Μουσουλμανική και εβραϊκή κοινότητα δημιουργήθηκε και στην Κω, πολυάριθμη η πρώτη, ολιγάριθμη η δεύτερη. Όπως οι ορθόδοξες κοινότητες, ανάλογα οι μουσουλμανικές και εβραϊκές, είχαν τη δική τους εκπροσώπηση ενώπιον των οθωμανικών αρχών. Οι ορθόδοξες και οι εβραϊκές κοινότητες είχαν επιπλέον το δικαίωμα να συστήνουν τα δικά τους δικαστήρια, στα οποία εφαρμόζαν το δίκαιο που απέρρεε από τη δική τους θρησκεία και τα δικά τους έθιμα. Ασχολούνταν με υποθέσεις οικογενειακού δικαίου, επέλυναν αστικές διαφορές και αντιμετώπιζαν αδικήματα κατά των ηθών. Στις ορθόδοξες κοινότητες τα δικαστήρια ήταν είτε εκκλησιαστικά για θέματα γάμου, διαζυγίου κτλ., είτε μεικτά από ανώτερους ιερωμένους και κοινοτικούς άρχοντες είτε αμιγή μόνο από κοινοτικούς άρχοντες. Ενώ οι ιερωμένοι προέρχονταν από την εκκλησιαστική ιεραρχία (οι μητροπολίτες και οι εκπρόσωποί τους), οι κοινοτικοί άρχοντες, γνωστοί ως προεστοί, επίτροποι, δημογέροντες ή από τα τουρκικά ως κοτσαμπάσηδες, εκλέγονταν από τις τοπικές κοινότητες κάθε χρόνο για να εκπροσωπήσουν την πόλη ή το χωριό ή, σε δεύτερο επίπεδο, ολόκληρο το νησί. Οι τελευταίοι

είχαν και την ισχύ. Η εκλογή γινόταν από όλο τον ανδρικό πληθυσμό αλλά πιθανότητα εκλογής είχαν οι πιο ισχυρές οικογένειες με ευρείς δεσμούς συγγένειας και όσες διέθεταν κοινωνική και οικονομική δύναμη, που ήξεραν να την μετατρέψουν σε πολιτική δύναμη.

Η Δωδεκάνησος στην επανάσταση του 1821. Μετά την κήρυξη της επανάστασης στα νησιά Σπέτσες (στις 3 Απριλίου 1821), Ύδρα και Ψαρά, το παράδειγμά τους μιμήθηκαν η Σάμος και η Κάσος. Την Κάσο ακολούθησαν και τα νησιά της περιοχής, η Κάρπαθος, Χάλκη, Επισκοπή (Τήλος), Νίσυρος, Κάλυμνος, Λέρος και Αστυπάλαια. Σ' αυτά, όπως στην Κάσο, δεν υπήρχαν τουρκικές φρουρές. Από τα άλλα νησιά, το Καστελλόριζο και η Σύμη, το πρώτο και δεύτερο έτος, δίστασαν να πάρουν μέρος στην επανάσταση. Περισσότερο δύσκολη ήταν η θέση της Ρόδου και της Κω, όπου υπήρχε τουρκικός πληθυσμός και στρατός. Το 1822 το Οθωμανικό Κράτος, για να κάμψει την επανάσταση, εφαρμόσε πολιτική κατατρομοκρατήσης των Ελλήνων. Το κύμα βίας, που εξαπέλυσε, δέχτηκαν

και τα δύο μεγάλα νησιά της Δωδεκανήσου, η Κως και η Ρόδος, αν και δεν είχαν επαναστατήσει. Στην Κω πολλοί από τους Τούρκους του νησιού, που συνολικά ήταν διπλάσιοι από τους Έλληνες, και εκατό άτακτοι, που έφτασαν ως ενίσχυση, βρήκαν την ευκαιρία να προβούν σε λεηλασίες και βιαιοπραγίες. Αρκετοί κάτοικοι των νησιών κρεμάστηκαν στον φημισμένο πλάτανο της πόλης. Συνολικά τα θύματα έφτασαν τα 900. Ο Γάλλος πρόξενος και ένα γαλλικό πλοίο έσωσαν πολλούς. Έντρομοι οι κάτοικοι, για να γλυτώσουν, διασκορπίστηκαν στη Νίσυρο, στην Τήλο και στην Αλικαρνασσό. Στη Ρόδο τα θύματα της τουρκικής αγριότητας ήταν πολύ περισσότερα. Ιδιαίτερα η 18η Μαΐου και 3η Αυγούστου 1822 υπήρξαν ημέρες τραγικές.

Η Κάσος με 8.000 κατοίκους, από τους οποίους οι 1.000 ασχολούνταν με την εμπορική ναυτιλία και ήταν έμπειροι ναυτικοί, μπορούσε να κινήσει 15 πολεμικά πλοία (πάρωνες). Το νησί, αν και απομακρυσμένο, ανέπτυξε, ενεργώντας συνήθως μόνο του, σημαντική δράση. Από τις αρχές Μαΐου του 1821 τα κασιώτικα πλοία άρχισαν να πραγματοποιούν επιθέσεις εναντίον τουρκικών πλοίων που διέπλεαν τις θάλασσες και βύθισαν αρκετά από αυτά. Αργότερα πυρπόλησαν τέσσερα τουρκικά πλοία στο λιμάνι της Αττάλειας και πρόσφεραν σημαντικές υπηρεσίες στη γειτονική Κρήτη. Ανάμεσα σε άλλα, στην Κάσο βρήκαν καταφύγιο και Σφακιανοί πρόσφυγες. Στις 27 Μαΐου 1824 εμφανίστηκαν στην Κάσο 25 αιγυπτιακά πολεμικά και μεταγωγικά πλοία με αποβατική δύναμη 3 - 4.000 Αλβανών. Ύστερα από βομβαρδισμό δύο ημερών, την τρίτη ημέρα οι Αλβανοί πραγματοποίησαν απόβαση. Οι Κασιώτες, αφού απέρριψαν προτάσεις παράδοσης, πρόβαλαν αντίσταση και όσοι κατόρθωσαν να διασπάσουν τις γραμμές των αντιπάλων έφυγαν στην Κάρπαθο ή στα βουνά. Δύο χιλιάδες Κασιώτες και Κρητικοί έπεσαν στη μάχη και άλλα τόσα γυναικόπαιδα οδηγήθηκαν στην αιχμαλωσία. Η καταστροφή ήταν γενική.

Η Δωδεκάνησος υπό ελληνική διοίκηση. Στη διάρκεια της επανάστασης η ελληνική κυβέρνηση υπήγαγε τα μικρότερα νησιά της Δωδεκανήσου στην ελληνική περιφερειακή διοίκηση. Το 1821, για να προκύψουν έσοδα προς συντήρηση του στόλου, σε κάθε νησί συστήθηκε μία εφορεία. Η διοργάνωση των εφορειών στα νησιά του Αιγαίου ανατέθηκε στο Δημήτριο Θέμελη. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και νησιά της Δωδεκανήσου: η Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Αστυπάλαια, Κάσος, Σύμη και Νίσυρος. Τα 1822 τα νησιά του Αιγαίου διαιρέθηκαν σε έξι επαρχίες. Τη Δωδεκάνησο αφορούν δύο από αυτές. Η επαρχία Σάμου με μία αντεπαρχία, της Πάτμου και Ικαρίας και η επαρχία Κάσου με δύο αντεπαρχίες, α) της Καρπάθου και Χάλκης και β) της Σύμης, Επισκοπής (Τήλου) και Νισύρου. Το 1823 τα νησιά του Αιγαίου διαιρέθηκαν σε 15 επαρχίες, οκτώ στις Κυκλάδες, από τις οποίες εδώ αναφέρουμε την επαρχία Σαντορίνης, Αστυπάλαιας και Ανάφης, και έξι στις Σποράδες. Δύο από τις έξι των Σποράδων ήταν η επαρχία

Πάτιον, Λέρον, Καλύμνου και Ικαρίας και η επαρχία Κάσου, Καρπάθου, Σύμης, Επισκοπής (Τήλου) και Χάλκης. Η επαρχιακή αυτή οργάνωση στηριζόταν στη νέα αντίληψη περί κράτους και προέβλεπε κώλυμα εντοπιότητας για τους επάρχους. Τον Απρίλιο του 1826, όμως, σε κρίσιμες στιγμές για την επανάσταση, η ενδεκαμελής Διοικητική Επιτροπή, αδυνατώντας να ασκήσει την περιφερειακή διοίκηση, την κατάργησε. Επαναφέροντας το παλαιό σύστημα των δημογεροντιών, σύστησε στους κατοίκους των επαρχιών να διορίσουν οι ίδιοι τους εφόρους.

Επί Ιωάννη Καποδίστρια, με απόφασή του ως κυβερνήτη στις 18 Απριλίου 1828, τα νησιά χωρίστηκαν σε έξι τμήματα (διοικητικές περιφέρειες): Βόρειων Σποράδων, Ανατολικών Σποράδων, Δυτικών Σποράδων, Βόρειων Κυκλάδων, Κεντρικών Κυκλάδων και Νότιων Κυκλάδων. Το τμήμα των Ανατολικών Σποράδων συναποτελούσαν τα νησιά Σάμος, Κάλυμνος, Λέρος, Πάτιος, Ικαρία και παρακείμενα και το τμήμα των Νότιων Κυκλάδων τα νησιά Σαντορίνη, Ανάφη, Αστυπάλαια, Κάσος, Κάρπαθος και παρακείμενα. Η διοίκηση των τμημάτων από έκτακτους επιτρόπους, σύμφωνα με τη δυτική νέα αντίληψη για το κράτος, προκάλεσε την έντονη αντίδραση των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων. Η φιλοσοφία του εθνικού συγκεντρωτικού κράτους και του Έλληνα κυβερνήτη απέβλεπε στην ομοιομορφία και στην ισονομία, στη μείωση της επιρροής των τοπικών παραγόντων και των πελατειακών σχέσεων, στην εδραίωση πνεύματος εθνικής συνοχής έναντι του τοπικού και τοπικιστικού. Τα επόμενα χρόνια, παρά τις προσπάθειες, η Δωδεκάνησος και άλλα νησιά έμειναν έξω από τα όρια του ανεξάρτητου από το 1830 Ελληνικού Κράτους.

Η μετεπαναστατική οθωμανική περίοδος. Το Οθωμανικό Κράτος, αρχικά, επειδή τα νησιά της Δωδεκανήσου είχαν επαναστατήσει, αρνήθηκε να τους αναγνωρίσει οποιοδήποτε προνόμιο. Σύντομα, όμως, εφαρμόστηκε η παλαιά πρακτική, προσαρμοσμένη σε όσα είχαν μεσολαβήσει. Σχετικό είναι ένα φιρμάνι του 1835, που απευθύνθηκε στον πασά διοικητή των σαντζακίων Μεντεσέ και Ρόδου. Αναφερόταν στα υπαγόμενα από παλαιά στη Ρόδο νησιά Ικαρία, Πάτιο, Λέρο και Κάλυμνο, αυτά τα οποία, όπως είδαμε, το 1823 είχαν συγκροτηθεί σε ελληνική επαρχία και το 1828, μαζί με τη Σάμο, σε τμήμα. Το φιρμάνι όριζε τα τέσσερα αυτά νησιά, η τετράνησος, να πληρώνουν κατ' αποκοπή ετήσιο φόρο, σε δύο δόσεις. Ο εξουσιαστής της Ρόδου διατασσόταν να μην επεμβαίνει στις κοινές και ιδιωτικές υποθέσεις των κατοίκων. Αυτοί μπορούσαν να τις εξετάζουν και να αποφασίζουν κατά βούληση σύμφωνα με τα τοπικά τους έθιμα. Επιπλέον, τους δινόταν το δικαίωμα να στέλνουν αντιπροσώπους στη Ρόδο προς επίλυση των ζητημάτων που αναφύονταν. Οι κάτοικοι, όμως, επειδή γνώριζαν ότι οι οθωμανικές αρχές δε θα συμμορφώνονταν με τα παραγγελλόμενα, το ίδιο έτος, ζήτησαν από το σουλτάνο να μην υπαχθούν στον πασά της Ρόδου, αλλά να πληρώ-

νουν το φόρο κατευθείαν στην Πύλη, με τον ισχυρισμό ότι αυτό γινόταν επί τετρακόσια χρόνια. Το 1836 οι πληρεξούσιοι των τεσσάρων νησιών στην Πάτμο καθόρισαν το ύψος του ποσού που θα κατέβαλλε το κάθε νησί και σύστησαν, ως ενιαία αρχή, τη γενική δημογεροντία με ένα δημογέροντα από κάθε νησί, και σε κάθε νησί, για την εσωτερική ευταξία, τη δημαρχία. Ανάλογη δυνατότητα καταβολής κατ' αποκοπή των φόρων και αυτοδιοίκησης είχαν και τα άλλα μικρά νησιά της Δωδεκανήσου.

Με την ευρεία διοικητική αναδιάρθρωση του Οθωμανικού Κράτους, που άρχισε το 1864, συστήθηκαν στην περιοχή δύο σαντζάκια, της Ρόδου και της Κω, υπαγόμενα στο βιλαέτι πια - και όχι εγιαλέτι - των Νησιών της Άσπρης Θάλασσας με διοικητή που είχε, όπως και στα άλλα βιλαέτια, το αξίωμα του βαλή. Στο σαντζάκι της Ρόδου, σύμφωνα με τις πηγές, υπάγονταν τα νησιά Ρόδος, Χάλκη, Τήλος, Σύμη, Αστυπάλαια, Κάρπαθος και Κάσος. Στο σαντζάκι της Κω οι καζάδες της Κω (Κως και Νίσυρος), της Καλύμνου (Κάλυμνος και ακατοίκητες νησίδες), της Λέρου (Λέρος και πολλές ακατοίκητες νησίδες) και της Πάτμου (Πάτμος, Λέβιθα, Αρκοί και Λειψοί). Η Μεγίστη ή Καστελλόριζο αποτελούσε ξεχωριστό καζά που για ένα διάστημα υπαγόταν κατευθείαν στο βιλαέτι των Νησιών. Το Οθωμανικό Κράτος αυτά τα χρόνια, σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού του, ήταν αποφασισμένο να εφαρμόσει ενιαία μορφή διοίκησης σ' όλη του την επικράτεια. Γι' αυτό, παρά τις αντιδράσεις των νησιών, τις αναφορές τους και παραστάσεις στην Υψηλή Πύλη και στους πρέσβεις των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, το 1869 εγκατέστησε με τη βία σ' όλα τα νησιά επάρχους (καϊμακάμηδες), δημοσίους υπαλλήλους και χωροφύλακες. Έτσι τέθηκε οριστικά τέρμα σε κάθε προηγούμενο προνόμιο. Οι κοινότητες, ωστόσο, των νησιών ούτε τις προσπάθειές τους σταμάτησαν για ανάκτηση των προνομίων, ούτε οι θεσμοί μέριμνας για την υγεία κτλ. έπαυσαν να λειτουργούν, ούτε το Οθωμανικό Κράτος ήταν διατεθειμένο ή σε θέση να καλύψει τέτοιες ανάγκες. Επέμειναν στη διατήρηση του αυτοδιοίκητου ως το τέλος της οθωμανικής περιόδου, παρά τα μέτρα των Νεοτούρκων το 1909, όπως εξίσου και κατά την επόμενη ιταλική περίοδο. Η εμμονή σε θεσμούς της παραδοσιακής κοινωνίας, και στην οθωμανική και στην ιταλική περίοδο, αποτέλεσε δυναμικό μέσο αντίστασης στην ξένη μη αποδεκτή κρατική εξουσία.

Η Δωδεκάνησος στους περιηγητές. Στα 400 χρόνια της οθωμανικής περιόδου, αλλά και πριν από αυτή, ένας αριθμός περιηγητών από την Ευρώπη, που επισκέφτηκε νησιά της Δωδεκανήσου, κατέγραψε, αν και όχι συστηματικά, χρήσιμες πληροφορίες για την ιστορία τους.

Η **Ρόδος** δέχτηκε τους περισσότερους από αυτούς. Ο ραβίνος Σαμουήλ, το 1641, σχημάτισε την εντύπωση ότι βρέθηκε σε μια πολύ όμορφη πόλη με εντυπωσιακά πέτρινα κτήρια χωρίς ίχνος ξύλου και με πολλά λουτρά και πανδοχεία.

Ρόδος, έγχρωμη χαλκογραφία του O. Dapper, 1688 (Βιβλιοθήκη της Βουλής).

Ενθουσιασμένος από την κίνηση στην αγορά, το μεγάλο αριθμό τωνπραματευτάδων, την αφθονία και τις χαμηλές τιμές των αγαθών, το εκλεκτό και άφθονο σιτάρι και τα νόστιμα φρούτα (σταφύλια, σύκα, ρόδια, λεμόνια), χαρακτήρισε την πόλη ως επίγειο παράδεισο. Στα προάστια της Ρόδου, επίσης, είδε περιβόλια και αμπελίες και ανάμεσα σ' αυτά να υψώνονται πύργοι.

Σύμφωνα με μια σειρά από μαρτυρίες περιηγητών, στην περιτειχισμένη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου κατοικούσαν μόνο Τούρκοι και Εβ-

ραίοι. Οι Έλληνες, αν και διατηρούσαν καταστήματα σ' αυτή, ήταν υποχρεωμένοι, πριν πέσει ο ήλιος, να τα κλείσουν, να περάσουν την καστρόπορτα και να διανυκτερεύσουν στα γειτονικά χωριά, όπου είχαν τα σπίτια τους. Και τούτο από το φόβο πιθανής εξέγερσης. Σύμφωνα με τον Claude Savary (προς το τέλος του 18ου αιώνα), η Ρόδος είχε δύο πόλεις, την πόλη της Ρόδου και τη Λίνδο, πέντε κωμοπόλεις και 46 χωριά, από τα οποία τα 41 κατοικούνταν από Έλληνες και τα 5 από Τούρκους. Τον από 37.500 πληθυσμό του νησιού εκτιμά ως μικρό, γιατί, όπως λέει, ο δεσποτισμός πνίγει τη γεννητικότητα. Σ' αυτόν αποδίδει την άθλια κατάσταση που επικρατούσε. Μολονότι στη Ρόδο η γη ήταν εύφορη και τα νερά άφθονα, οι καλλιεργητές δεν είχαν διάθεση να αυξήσουν την παραγωγή, γιατί ήξεραν ότι δε θα χαρούν τους κόπους τους. Ο πλούσιος τόπος παρέμενε χέρσος εξαιτίας της φορολογίας, της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης των τουρκικών αρχών. Ο πασάς που έδρα του ήταν η πόλη της Ρόδου, επειδή θα παρέμενε λίγο χρόνο στη θέση αυτή, αδιαφορούσε για όλα. Τον ενδιέφερε μόνο να εισπράττει τα 34.500 γρόσια που του αναλογούσαν από τα 90.000 γρόσια του κατ' αποκοπή καταβαλλόμενου ετήσιου φόρου και, πολύ περισσότερο, να πλουτίζει με την εισαγωγή από την αντικρινή Καραμανία σιτηρών. Εισάγονταν άθλιας ποιότητας σε μικρές ποσότητες σιτηρά, τα οποία οι άνθρωποί του, για να προκύπτει έλλειψη και ύψωση της τιμής, τα διέθεταν λίγα λίγα στην αγορά. Ο Savary υποστηρίζει ότι το μονοπώλιο αυτό είχε σοβαρές επιπτώσεις στην οικονομία του νησιού. Αποτελούσε πλήγμα για τη γεωργία, τη βιοτεχνία, το εσωτερικό και εξαγωγικό εμπόριο και δρούσε ανασταλτικά, σύμφωνα και με μια ευρωπαϊκή αναπτυξιακή αντίληψη, στην τεχνική και στην οργάνωση της παραγωγής με μηχανές. Εκείνο που ήξερε να κάνει ο πασάς της Ρόδου ήταν να επιβάλλει καταθλιπτικές αγγα-

Τοιχογραφία των αρχόντων του Ιβου αι.
(εκλεκτικής τάσης) από το ναό του
Αγίου Σπυρίδωνα Ρόδου.

ρείες και να πληρώνει ελάχιστα όσους εργάζονταν και στην υλοτόμηση δένδρων που προορίζονταν για να ναυπηγηθούν καραβέλες και στο ίδιο το ναυπηγείο (ταρσανά). Οι καραβέλες ήταν κακής κατασκευής ή σάπιζαν μένοντας αδιάθετες στο ναυπηγείο, ενώ ο πασάς και ο εργολάβος πλούτιζαν. Την ανοχή του καπουδάν πασά εξασφάλιζαν, δίνοντάς του αρκετά πουνγκιά (1 πουνγκί = 500 γρόσια).

Ανάλογα αναγκάζονταν να ενεργεί και ο μητροπολίτης Ρόδου. Από τις εισφορές των παιπάδων εξασφάλιζε εισόδημα 6.000 γρόσια, τα οποία διέθετε ως εξής: τις 3.000 έστελνε στον πατριάρχη και τα άλλα πρόσφερε ως δώρα (πεςκέσια) στον πασά, στον καδή και σε κατώτερα κρατικά όργανα. Οι παιπάδες με τη σειρά τους έπαιρναν από κάθε οικογένεια ορθοδόξων 8 παράδες, για τα βαφτίσια 15-20 παράδες και για το γάμο δύο γρόσια (1 γρόσι = 40 παράδες).

Μικρές αναφορές γίνονται από περιηγητές στην εμφάνιση και στη φορεσιά των κατοίκων της Ρόδου. Σύμφωνα με τον Jean Palerne (1582) οι Έλληνες χωρικοί - οι φυσικοί κάτοικοι του νησιού - είχαν μακριά μαλλιά, όπως άλλωστε όλοι οι Έλληνες, φορούσαν χοντρούς σκούφους με διπλό γύρο, όπως οι μοναχοί, και δερμάτινα μποτίνια. Επίσης άφηναν, όπως και οι Τούρκοι, τα πονκάμισα έξω από τα παντελόνια. Ο Aegidius von Egmont (1729) αναφέρεται στη φορεσιά των γυναικών. Αυτή στα χωριά έμοιαζε με την ανδρική. Ακόμη ο περιηγητής πρόσθεξε ότι οι γυναίκες συνήθως φορούσαν κόκκινες κάλτσες και μερικές Σμυρνιές τούρκικο σαρίκι. Αργότερα, ο William Wittman (1800) παρατήρησε ότι η λαϊκή ελληνική φορεσιά ήταν με ύφασμα από βαμβάκι - το κυριότερο προϊόν του νησιού - και πεντακάθαρη.

Η **Κως**, το δεύτερο σε μέγεθος νησί της Δωδεκανήσου, γνωστό στους Δυτικούς ως Lango (Στην Κω, με συμμορφορά Στηνγκώ και ύστερα από αντικατάσταση του στη με το ιταλικό άρθρο la = Lango), από τους Τούρκους ονομάστηκε παρετυμολογικά Ιστανκιόι (İstanköy = Στην Κω, με ανάπτυγμα στην αρχή ενός i, γιατί καμιά τουρκική λέξη δεν αρχίζει από st, και σύγχυση της Κω με την τουρκική λέξη köy = χωριό). Την πόλη της Κω επισκέφτηκε επί Ιπποτών, στη δεκαετία του 1320, ο περιηγητής John Mandeville. Αυτή, χτισμένη σε μια κοιλάδα, όχι

μακριά από τη θάλασσα, ήταν πολυάνθρωπη. Διέθετε μικρό κάστρο που το χώριζε από την πόλη τάφος με νερό της θάλασσας. Η είσοδος στο κάστρο γινόταν με γέφυρα που περνούσε πάνω από την τάφο (η ίδια γέφυρα χρησιμοποιείται και σήμερα). Ένας άλλος περιηγητής ο Christophoro Buondelmonti (1420) αναφέρεται στο νοσηρό, κατά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου, κλίμα του νησιού, στην πεδινή έκτασή του που μόνο από δύο λόφους διακόπτεται και στην πρωτεύουσά του στα ανατολικά, την Arangea (Νεραντζιά). Αυτό το όνομα δόθηκε στην πόλη αυτή, όταν από τα τέλη του 14ου αιώνα στο νησί φυτεύτηκαν πολλές λεμονιές και νεραντζιές. Το κάστρο και την πόλη μνημονεύει και ο Stochone (αρχές της δεκαετίας του 1630). Τράβηξαν την προσοχή του οι πολλοί στραγγυλοί πύργοι του κάστρου και η τάφος που το περιέβαλλε. Αυτό το κάστρο το 1603 άντεξε στις επιθέσεις των πληρωμάτων γαλερών της Μάλτας και της Νάπολης. Κατά τον περιηγητή την πόλη κρατούσαν οι Τούρκοι, ενώ στα χωριά κατοικούσαν Έλληνες. Το νησί ήταν ένα μεγάλο περιβόλι με πορτοκαλιές, λεμονιές και άλλα δέντρα με τις ωραιότερες οπώρες του κόσμου. Ο William Wittman το 1800 υπολόγιζε ότι οι κάτοικοι της πόλης έφταναν τις 4.000 και οι μισοί από αυτούς ήταν Τούρκοι. Ο William Turner, λίγα χρόνια αργότερα, το 1815, ανεβάζει τον πληθυσμό της σε 10.000 και μας πληροφορεί ότι τα 2.000 σπίτια της ερειπώθηκαν στις κατακλυσμαίες βροχές του 1812. Το κακό ολοκλήρωσαν ο σεισμός, που επέφερε την τελειωτική καταστροφή των σπιτιών, και η πανούκλα που θέρισε 3.000 από τους κατοίκους, τα 2/3 Τούρκους. Το από παλιά πυκνά κατοικημένο και με πλούσια κτηνοτροφία νησί (μαρτυρία του 1113), εξακολουθούσε και κατά την τουρκική περίοδο να έχει πλούσια λιβάδια, κτηνοτροφία και μεταξοβιοτεχνία. Η τελευταία, προς το τέλος του 18ου αιώνα, ήταν σε παρακμή.

Η Κως δέχτηκε αρκετές φορές επιθέσεις πειρατών της Μάλτας και υπέφερε από την απληστία των οθωμανικών αρχών. Ο William Turner μιλάει για φτώχεια και δυστυχία στο νησί και θεωρεί ότι η αρπακτική τακτική των αρχών ήταν η αιτία που ανάγκασε πολλούς κατοίκους να μεταναστεύσουν κρυφά από αυτό. Έλληνες και Τούρκοι αγρότες υποβάλλονταν στις ίδιες καταπίεσεις. Μόνο που οι πρώτοι πλήρωναν επιπλέον τον κεφαλικό φόρο. Την εποχή εκείνη ολόκληρο το νησί νοικιαζόταν από τον μουχουρντάρ εφέντη (σφραγιδοφύλακα) του σουλτάνου σε πλειοδότες Οθωμανούς. Αυτοί, φτάνοντας στο νησί ως βοεβόδες, επιδίωκαν στο σύντομο χρόνο της παραμονής τους να πλουτίσουν με κάθε μέσο.

Ο Turner στρέφει την προσοχή του και στην ανδρική φορεσιά της Κω. Οι νησιώτες φορούσαν γαλάζιο βαμβακερό σαρίκι στο κεφάλι, άσπρο γιλέκο και σκούρα πατατούκα, γαλάζιες φαρδιές βράκες και τσαρούχια από δέρμα ζώου.

Ένας άλλος περιηγητής ο Pierre Augustin Guys, που ταξίδεψε στο Αιγαίο στα μέσα του 18ου αιώνα, αναφέρεται στο έθιμο, το οποίο ίσχυε και στην Κω, η πρωτοκόρη να προικίζεται με το οικογενειακό σπίτι και μαζί μ' αυτό να παίρνει όλα

τα έπιπλα και το ένα τρίτο της οικογενειακής περιουσίας. Η δεύτερη κόρη έπαιρνε κι αυτή σπίτι, αν υπήρχε, και, όπως η πρώτη, το ένα τρίτο της οικογενειακής περιουσίας. Ίσχυε, επίσης, και η εξής παραλλαγή: Η πρωτοκόρη έπαιρνε το ένα τρίτο της περιουσίας, η δεύτερη το ένα τρίτο του υπολοίπου κ.ο.κ. Τα αγόρια δεν έπαιρναν τίποτε. Το έθιμο εφαρμόζοταν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, προς αποφυγή του κατακερματισμού των μικρών κλήρων και διότι οι άρρενες έβρισκαν διέξοδο στη θάλασσα.

Στα αξιοπερίεργα που τράβηξαν την προσοχή των περιηγητών στην πόλη της Κω ανήκει ο πελώριος πλάτανος της κεντρικής πλατείας με τα βαριά κλωνάρια, στηριγμένα με πέτρινες κολώνες και ξύλινους στύλους. Στη σκιά του βρίσκονταν κουρέια, καφενεία και παγκάκια για τους θαμώνες. Δύο περιηγητές των χρόνων της ιπποτικής περιόδου καταγράφουν και την παράδοση για την κόρη του Ιπποκράτη. Στη μνήμη των απλών Ελλήνων το ιπποκρατικό παρελθόν επιβίωσε στο πρόσωπο της φανταστικής κόρης του, που είναι κυρά όλης της χώρας και εμφανίζεται τρεις φορές το χρόνο με τη μορφή τεράστιου άκακου δράκοντα, που, ωστόσο, μια φορά έριξε έναν ιππότη στη θάλασσα, ο οποίος δεν ξαναφάνηκε στη Ρόδο.

Η **Πάτμος**, για την οποία έγινε ήδη λόγος, λόγω της παράδοσής της, κίνησε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον των δυτικών περιηγητών. Ο Christophoro Buondelmonti (1420) παρατηρεί ότι στο νησί ένα πλήθος από μελίσσια, στις σχισμές των βράχων, έδιναν εξαιρετικό μέλι. Από τον Pierre Belon, στα μέσα του 16ου αιώνα, χαρακτηρίζεται ως εύφορο νησί, που παράγει δημητριακά και άφθονα λαχανικά. Πολύ θετική είναι η εικόνα που δίνει και ο Stochove (αρχές της δεκαετίας του 1630). Η ευημερία, το ζωηρό εμπόριο και η αφθονία των αγαθών είναι αυτά που διακρίνει. Και προσθέτει ότι, αν και η Πάτμος είναι ένας άγονος βράχος, οι κάτοικοί της είναι οι πιο εύποροι νησιώτες του Αιγαίου. Και τούτο γιατί, επειδή δεν έχουν γη για να την καλλιεργήσουν, επιδίδονται στο εμπόριο. Μεγάλες ποσότητες τροφίμων μετέφεραν από τα άλλα νησιά του Αιγαίου, ενώ ανταπόκριση είχαν και με άλλα μέρη, κυρίως με την Αγκώνα της Ιταλίας. Το νησί διέθετε μεγάλο και ασφαλές λιμάνι. Κατά μήκος της προκυμαίας του βρίσκονταν οι αποθήκες των εμπορών. Τα ψηλά λευκά πέτρινα σπίτια τους χτισμένα πυκνά γύρω από τη μονή έμοιαζαν με τείχη φρουρίου. Οι κάτοικοι, σύμφωνα με τον περιηγητή, ήταν εντελώς ελεύθεροι και, απαλλαγμένοι από τον κεφαλικό φόρο, κατέβαλλαν μόνο στον καπουδάν πασά 40.000 ρεάλια. Στο νησί ούτε καδής δεν έμενε μόνιμα. Όταν ερχόταν, του έδιναν 30-40 ρεάλια και έκανε έξι μήνες να ξαναεμφανιστεί. Έτσι η Πάτμος με τους 3.000 κατοίκους, όλους Έλληνες (Thevenot, δεκαετία του 1660), ήταν αυτοδιοίκητη. Σύμφωνα με τον Richard Pococke (1739), την κοινότητα της Πάτμου εκπροσωπούσε, ο ηγούμενος της μονής και τέσσερις ισόβιοι επίτροποι.

Από τον Roscoe και άλλες πηγές είναι γνωστή μια οικονομική δραστηριότητα που ανέπτυξε όλος ο γυναικείος πληθυσμός του νησιού. Πρόκειται για το πλέξιμο της κάλτσας. Το προϊόν αυτό, που πουλιόταν σε καλή τιμή, έφτανε ως τη Βενετία. Ο έμπορος κάλτσών, ο τσουραπτής, μοίραζε το νήμα στις πλέχτρες και κείνες, με αμοιβή 60 παράδες το ζευγάρι, του παρέδιδαν ίσου βάρους κάλτσες. Το πλέξιμο από τις γυναίκες γινόταν στις αποσπερίδες (βραδινές γυναικείες συγκεντρώσεις εργασίας, αλλιώς νυχτέρια) και στα σχολειά της κάρτσας. Σ' αυτά φοιτούσαν όλα τα κορίτσια, φτωχών και πλούσιων, από πέντε ετών, για να μάθουν πλέξιμο και να ετοιμάσουν την προίκα τους. Οι μαθήτρες πλήρωναν κάθε Δευτέρα ένα μεταλλίκι (12 ½ παράδες), το «δευτεριάτικο». Στη διάρκεια της εργασίας, που κρατούσε από τις 8 ως τις 12 και από τις 2 ως το ηλιοβασίλεμα, τα κορίτσια τραγουδούσαν, ανάλογα με το ρυθμό της βελόνας, το «χαβά (σκοπό) της κάρτσας». Και το 1815 ο Turner διαπίστωνε ότι ήταν σε ακμή αυτή η δραστηριότητα, έβρισκε όμως τις κάλτσες, τουλάχιστο τις καλές, πολύ ακριβές.

Οι γυναίκες της Πάτμου, που έδιναν τον τόνο στο νησί, καθώς οι άνδρες ταξίδευαν (η αναλογία έφτανε 25 γυναίκες 1 άνδρας), ντύνονταν φροντισμένα. Ο Charles Perry, περί τα μέσα του 18ου αιώνα, εντυπωσιάστηκε από την παρουσία μιας ομάδας γυναικών με ολοπόρφυρα πανωφόρια ως τους αστραγάλους και στο κεφάλι μια άσπρη γάζα πολλές φορές τυλιγμένη στα μαλλιά. Την περιγραφή της γυναικείας φορεσιάς της Πάτμου δίνει με περισσότερες λεπτομέρειες ο Turner: οι γυναίκες φορούσαν μακρύ πράσινο, κρεμεζί (κόκκινο) ή τριανταφυλλί φουστάνι, που τα μανίκια του ήταν πάντοτε άσπρα. Το κεφάλι στόλιζαν μ' ένα συνήθως άσπρο και κάπου κάπου κρεμεζί ή κίτρινο σαρίκι, πανύψηλο σαν πυργάκι, στεριωμένο πίσω, κάθετα, με μια καρφίτσα, συνήθως ασημένια. Την περιβολή συμπλήρωναν ένα χειρομάντηλο, που προορισμό είχε να κρύβει το στήθος, και, πάνω από όλα αυτά, μια μαντίλα που οι άκρες της έφταναν ως τα γόνατα. Μια σύντομη αναφορά στις γυναίκες της Πάτμου κάνει και ο Frieseman (1787). Παρ' όλο που δε συμφωνούσε με τον τρόπο που φτιασιδώνονταν, τις έβρισκε όμορφες. Ο αριθμός τους, κατά τον Frieseman, έφτανε τις 6.000 και των ανδρών τους 300. Είναι, ωστόσο, δύσκολο να πιστέψουμε ότι η Πάτμος τότε είχε τόσο μεγάλο πληθυσμό, όταν, όπως ο ίδιος παρατηρεί, η οικονομία στηριζόταν στη φιλοπονία των κατοίκων. Και τα δώδεκα καϊκια και τα άλλα πλεούμενα του νησιού, που μετέφεραν δημητριακά από τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο και τη Μαύρη Θάλασσα, που ασφαλώς τόνωναν την οικονομία του νησιού, δεν ήταν αρκετά για να προκαλέσουν μια τόσο σημαντική αύξηση του πληθυσμού.

Στην Πάτμο όλοι μιλούσαν για τον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, στο όνομα του οποίου φερόταν και η μονή. Λίγα χρόνια πριν τα μέσα του 18ου αιώνα η ανδρική αυτή μονή είχε εξήντα μοναχούς και μια άλλη, η γυναικεία, τριάντα μοναχές, που φορούσαν μαύρο ράσο και δεν έρχονταν σε επαφή με τον έξω κόσμο.

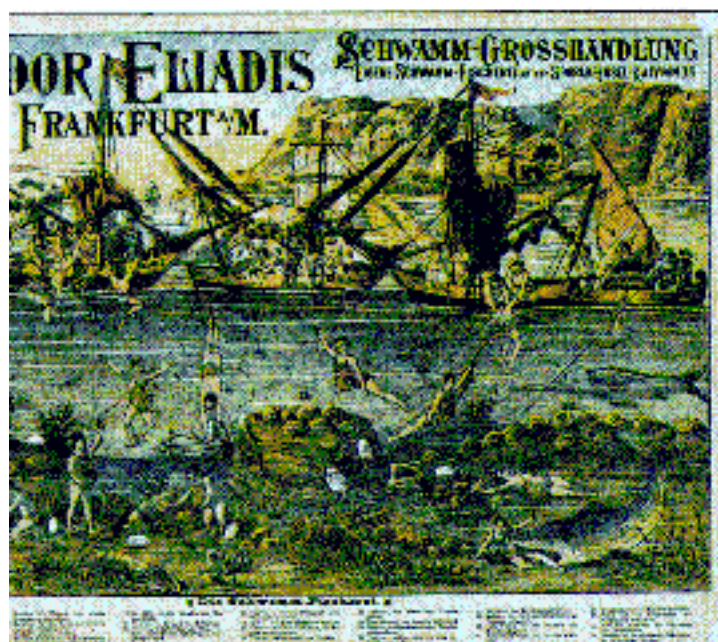
Σύμφωνα τον Pococke, η σχολή λειτουργούσε από το 1669 και, όταν ο περιηγητής την επισκέφτηκε ύστερα από εβδομήντα χρόνια, ο σχολάρχης της είχε τον τίτλο του δασκάλου και οι συνεργάτες του τον υποδιδασκάλου. Στη σχολή διδάσκονταν τα Αρχαία Ελληνικά, η Γραμματική του Κωνσταντίνου Λάσκαρη και η Λογική του Θεόφιλου Κορυδαλλέα, από βιβλία τυπωμένα στη Βενετία, και τα Φυσικά και Μεταφυσικά του Αριστοτέλη, από χειρόγραφα. Η διδακτική μέθοδος που ακολουθούνταν ήταν: ένας μαθητής διάβαζε και ο δάσκαλος εξηγούσε. Η σχολή και οι δάσκαλοί της θεωρούνταν οι καλύτεροι της Ανατολής. Φοιτούσαν σ' αυτή 51 μαθητές που οι περισσότεροι έμεναν στα δύο μοναστήρια και οι άλλοι στην πόλη. Στη σχολή, ωστόσο, την Πατμιάδα, που ήταν μια από τις σημαντικότερες του ορθόδοξου ελληνικού κόσμου - πανεπιστήμιο του Αιγαίου την ονομάζει ο Edward Daniel Clarke (επίσκεψή του σ' αυτή το 1801) - άρχισαν να ασκούν κριτική, από τα τέλη του 18ου αιώνα, οι φορείς των ιδεών του διαφωτισμού και του πρώιμου ελληνικού εθνικισμού. Ο Νεόφυτος Δούκας επέκρινε τους δασκάλους της σχολής, γιατί περιορίζονταν στην «ξηρή» εξήγηση και συντακτική ανάλυση αρχαίων και εκκλησιαστικών κειμένων και δε γνώριζαν τη λατινική ή άλλη ευρωπαϊκή γλώσσα. Στην «Ελληνική Νομαρχία» (1806), πάλι, σχολιάζεται αρνητικά η σχολή στο πρόσωπο αποφοίτου της, που γνώριζε απ' έξω τα Αιθιοπικά του Ηλιοδώρου, αλλά αγνοούσε πώς γίνεται η έκλειψη της σελήνης. Τη σχολή επισκέφτηκε αργότερα ο Turner (1815). Διαπίστωσε ότι σ' αυτή αρκετά παιδιά διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή και αρχαία ελληνικά. Και προσθέτει: πολύ καλό σχολείο, εφοδιασμένο με καλά βιβλία και νεοελληνικούς χάρτες τυπωμένους στη Βιέννη, που περισσότερο ξεχώριζαν για τα στολίδια τους παρά για την ακρίβειά τους. Το πιθανότερο οι χάρτες αυτοί στο σύνολό τους αποτελούσαν την περίφημη χάρτα του Ρήγα.

Κλείνοντας για τη μονή και τη σχολή της Πάτμου, μπορούμε να καταλήξουμε ότι και τα δύο ιδρύματα, χάρη στα πρόσωπα που υπηρέτησαν σ' αυτά και στα προνόμια και τα εισοδήματά της μονής, ανταποκρίθηκαν στον καθαρά θρησκευτικό σκοπό της στήριξης της ορθόδοξης παράδοσης από την οποία, παρά τα νέα ρεύματα των ιδεών, δεν απομακρύνθηκαν. Ωστόσο, αν κρίνουμε και μόνο από τους παραπάνω αναφερόμενους χάρτες, η παράδοση αυτή του γένους εμπλουτίστηκε και με στοιχεία της νέας έννοιας του έθνους. Ο ιδεολογικός ορίζοντας των διδασκόντων στη σχολή, τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ασφαλώς άρχισε να διευρύνεται.

Ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες Άγγλου που επισκέφτηκε την Πάτμο και τη μονή το 1888. Η γη της Πάτμου είναι άγρια και ξερή, η ατμόσφαιρα διανυγής. Οι 3.000 φτωχοί κάτοικοί της, με εξαίρεση έξι μουσουλμάνους υπαλλήλους του Οθωμανικού Κράτους, ήταν όλοι Έλληνες ορθόδοξοι, ανάμεσα σ' αυτούς και ο διοικητής τους. Η ανεπαρκής γεωργική παραγωγή του νησιού προερχόταν από

πεζούλες, τις οποίες στήριζαν ξερολιθιές. Οι κάτοικοι και η μονή πλήρωναν μικρό ετήσιο φόρο κατ' αποκοπή. Τους είχε παραχωρηθεί μεγάλη ελευθερία και απαλλαγή από κάθε στρατιωτική υποχρέωση. Το νησί είχε εκατοντάδες μικρές εκκλησίες και η μονή, αυτά τα χρόνια, 45 μοναχούς. Τα εισοδήματά της ήταν υψηλά. Την επισκέπτονταν επιφανείς και λόγιοι. Είχε αξιόλογη συλλογή χειρογράφων και βιβλίων. Η βιβλιοθήκη διέθετε περισσότερους από 4.000 τόμους. Στη γυναικεία μονή διαβίωναν 30 μοναχές. Στο νησί λειτουργούσαν τρία αρρεναγωγεία και δύο παρθεναγωγεία, ένα εξαιρετικό φαρμακείο και υπηρετούσαν δύο γιατροί. Τους μισθούς κατέβαλλαν από κοινού η μονή και η κοινότητα. Η συγκοινωνία, που δεν ήταν τακτική, διεξαγόταν από το 1887 με δύο ατμόπλοια της Σμύρνης.

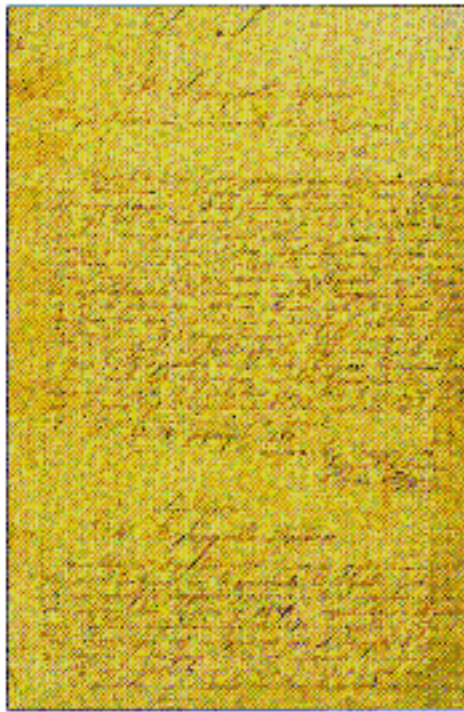
Την **Αστυπάλαια**, με το επιβλητικό κάστρο, επισκέφτηκε περί τα μέσα του 17ου αιώνα ο εγκατεστημένος στη Σαντορίνη Γάλλος ιερωμένος Francois Richard. Φιλοξενήθηκε από το μητροπολίτη Σίφνου και συλλειτούργησε μαζί του, χωρίς κανένα πρόβλημα, παρά τις αρχικές επιφυλάξεις και ανησυχίες, μήπως προκληθούν αντιδράσεις και επεισόδια από τους Έλληνες κατοίκους. Περνώντας από την Αστυπάλαια το 1787 ο Γερμανός Frieseman, διαπίστωσε ότι το νησί είχε πολλά χωριά, στα οποία εκτρέφονταν εξαιρετικά όλογα. Σύμφωνα με μια άλλη πληροφορία, το 1815 είχε 2.000 κατοίκους.

Διατηρηματική λιθογραφία του 1880 του Καλύμνιου έμπορου σφουγγαριών στη Φρανκφούρτη Θ. Ηλλάδη (Σύλλογος Α. Σ. Μαΐλλη).

Στην **Κάλυμνο** σωζόταν ακόμη το 15ο αιώνα, σύμφωνα με τον Christophoro Buondelmonti (1420), ένας μεγάλος αριθμός μεγαλόπρεπων οικοδομημάτων, που αποδείκνυαν την ευημερία του νησιού κατά την αρχαιότητα. Την Κάλυμνο επισκέφθηκε το 1841, σε ημέρες ενδοκοινοτικής διαμάχης, ο Γερμανός αρχαιολόγος Λουδοβίκος Ross, καθηγητής ακόμη της Αρχαιολογίας στο πανεπιστήμιο της Αθήνας. Την ώρα που έφτασε μπροστά στη εκκλησία της Παναγιάς, στη Χώρα, πραγματοποιούνταν συνέλευση των κατοίκων πολύ θυελλώδης. Σύμφωνα με δύο Καλύμνιους φοιτητές του στην Αθήνα και τους συγγενείς τους, οι ναυ-

τικοί και οι μικρέμποροι και άλλοι εκατό περίπου με ελληνική υπηκοότητα ζητούσαν τη σύσταση ενός καλού σχολείου. Με τους τόκους από το ποσό των 100.000 γροσίων, που είχαν μαζέψει, θα πληρώνονταν οι δάσκαλοι. Στην πρόταση αυτή

Από τα πρακτικά της δημογεροντίας Καλύμνου (1884).

εναντιώνονταν οι άρχοντες με επικεφαλής το μητροπολίτη Λέρου και Καλύμνου. Τα επιχειρήματά τους ήταν: «Τι τα θέλουμε τα γράμματα τα πολλά; Αυτά μας βλάπτουν, μ' αυτά χανόμαστε. Ας πολιτευόμαστε κι εμείς με το σφουγγάρι, όπως οι πρόγονοί μας». Αλλά η διαμάχη, που είχε ξεσπάσει το φθινόπωρο του 1840, οφειλόταν και στο ότι οι άρχοντες ζήτησαν να καταβάλει ο λαός διάφορα παλαιά χρέη. Οι άρχοντες, για να ενισχύσουν τη θέση τους έναντι των πολλών, που τους απειλούσαν, έδωσαν στους ημερομίσθιους εργάτες οπάρια και υποσχέσεις κι έτσι τους πήραν με το μέρος τους. Με τον τρόπο αυτό ο τόπος διαιρέθηκε σε δύο εχθρικά στρατόπεδα, που τα χώριζε η κοίτη ενός χειμάρρου. Από τη μια μεριά βρέθηκαν οι φιλελεύθεροι, που κατά παράδοση αντιστροφή ονομάσθηκαν Σπαρτιάτες, κι από την άλλη οι αριστοκράτες αντίπαλοί

τους, που πήραν το όνομα Αθηναίοι. Σαράντα μέρες το Νοέμβριο και το Δεκέμβριο του 1840 κράτησε η ένοπλη σύγκρουση, που ήταν αιματηρότερη και από τις επί δέκα χρόνια μάχες στην πολιορκία της Τροίας, (5-6 έπεσαν νεκροί και οι τραυματίες έφτασαν τους 20). Ύστερα ήρθε η ανακωχή. Το Πάσχα, ωστόσο, του 1841 η νέα όξυνση της κατάστασης είχε ως συνέπεια τον οικτρό θάνατο, με ρόπαλα και λιθοβολισμούς, ενός άρχοντα. Στο μεταξύ, είχε ζητηθεί από τον πασά της Ρόδου και είχε σταλεί, όπως τότε που οι βάρβαροι θέλησαν βασιλιά, ένας αγάς σούμπασης κι ένας Τούρκος αστυνόμος. Αλλά η φωτιά έκαιγε ακόμη κάτω από τη στάχτη κι όλοι οι κάτοικοι φοβούνταν ότι, όταν θα γυρίσουν οι σφουγγαράδες το φθινόπωρο, η σύγκρουση θα γίνει σοβαρότερη.

Η Λέρος, σημειώνει ο Ruy Gonzales Clavijo στην αρχή του 15ου αιώνα, συγκεκριμένα η ομώνυμη πόλη του νησιού, ήταν χτισμένη γύρω από το γερό και ψηλό κάστρο της. Η εικόνα που παρουσίαζε δεν έδειχνε ότι βρισκόταν σε ακμή. Τη διοίκηση στο νησί, του οποίου οι κάτοικοι ήταν Έλληνες, ασκούσε τότε ένας ιππότης της Ρόδου. Ο Chri-

Η Λέρος στις αρχές του 20ου αι. Επιστολικό δελτάριο (Σύλλογος Α. Σ. Μαΐλλη).

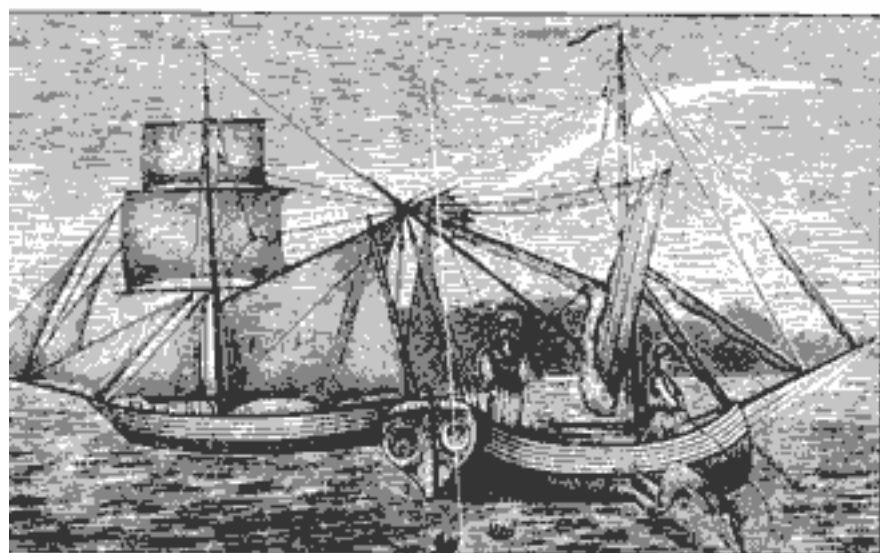
stophoro Buondelmonti (1420) αναφέρει ότι στο νησί παραγόταν αλόη. Οι κάτοικοι του τη μάζευαν, την αποθήκευαν και περιέμεναν τους εμπόρους για να την πουλήσουν.

Η **Νίσυρος**, σύμφωνα με τον Christophoro Buondelmonti (1420), έδινε θειάφι. Από την κορυφή του ψηλότερου βουνού στο κέντρο του νησιού εκτινασσόταν θειάφι μέρα νύχτα. Οι κάτοικοι το συγκέντρωναν σε μεγάλες ποσότητες και το πουλούσαν στους εμπόρους. Ο περιηγητής αναφέρεται και σε μια από τις θερμές πηγές σε μια σπηλιά στη βόρεια ακτή στους πρόποδες του βουνού, στην οποία πολλοί, καταφεύγοντας, θεραπεύονταν από διάφορους πόνους. Ακόμη την προσοχή του τράβηξε και η κοντινή στην κορυφή του βουνού πολύ θερμή πηγή, που τα νερά της κατέληγαν σε μια βαθιά και σκοτεινή λίμνη της πεδιάδας. Επίσης σημειώνει ότι από τα μισά του βουνού ως την κορυφή η ζέστη ήταν αβάσταχτη και ότι σ' αυτό το κομμάτι μόνο με ξυλοπάπουτσα μπορούσε κανείς να βαδίζει. Στην ηφαιστειογενή γη της Νισύρου ευδοκιμούσαν πολύ τα σύκα. Κάθε χρόνο φορτώνονταν ολόκληρα καΐκια για εξαγωγή.

Για τη **Σύμη** υπάρχει μια σύντομη αναφορά στο βιβλίο για τα νησιά του Αιγαίου του Christophoro Buondelmonti (1420). Οι σημερινοί Συμιακοί, λέει, είναι πανούργοι και πολυμήχανοι και ασχολούνται με την πειρατεία. Μπαίνουν με τα καράβια τους στα ροδίτικα και τουρκικά λιμάνια και προβαίνουν σε λεηλασίες. Επίσης σημειώνει ότι σ' αυτούς τους βραχύτοπους βγαίνει εξαιρετικό κρασί. Διεξοδικότερος είναι ο Stochove, που την επισκέφτηκε λίγα χρόνια αργότερα (στις αρχές της δεκαετίας του 1630). Η Σύμη είναι ένας μεγάλος βράχος και οι κάτοικοί της Έλληνες φημισμένοι σφουγγαράδες και ατρόμητοι θαλασσινοί. Είναι οι ταχύτεροι στο κουπί ναυτικοί του Αιγαίου και επιδέξιοι στο πανί. Από μικρά παιδιά μαθαίνουν να κάνουν καταδύσεις στα βαθιά νερά. Τα αγόρια για να βρουν νύφη πρέπει να πετύχουν βουτιά είκοσι οργιές και να κρατηθούν πολλή ώρα κάτω από το νερό. Τα σκάφη τους ονομάζονταν σιμπεκίρ (συμιακά). Ήταν ελαφρά - με εννέα πάγκους - και τόσο γρήγορα στο κουπί και στο πανί που κανένα καράβι δεν μπορούσε να τα φτάσει. Γι' αυτό ελάχιστα φοβούνταν τους κουρσάρους. Όλο το καλοκαίρι ταξίδευαν αδιάκοπα από νησί σε νησί και το χειμώνα, όταν αποσύρονταν στο βράχο τους, ζούσαν με τα χρήματα που κέρδισαν, δουλεύοντας στα σφουγγάρια.

Στη σπογγαλιεία και στην τέχνη των σφουγγαράδων αναφέρεται και ο Henry Blount (1636). Καθώς κάτω από τους βράχους της Σύμης αναπτύσσονταν τα σφουγγάρια, οι κάτοικοί της από μικρή ηλικία, τρώγοντας ξερό παξιμάδι, υποβάλλονταν σε εξαντλητική δίαιτα, για να διατηρούνται λεπτοί. Πριν βουτήξουν στη θάλασσα, πότιζαν ένα σφουγγάρι με λάδι που το κρατούσαν το μισό μέσα στο στόμα και το άλλο μισό απ' έξω. Στην αρχή δεν άντεχαν πολλή ώρα κάτω από το νερό. Με την άσκηση, όμως, οι πολύ αδύνατοι κατόρθωναν να παραμεί-

νουν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, ώσπου να σωθεί όλο το λάδι του σφουγγαριού, περισσότερο από μιάμιση ώρα. Μερικοί μάλιστα μπορούσαν να βγάσουν σφουγγάρια από βάθος εκατό οργιές. Και αυτός ο περιηγητής αναφέρεται στις προϋποθέσεις του γάμου. Αν ο Συμιακός δεν ήταν καλός σφουγγαράς, με κριτήριο αν μπορεί να μείνει τουλάχιστο μισή ώρα στο βυθό, νύφη δε έβρισκε. Σύμφωνα, όμως, με τον Aaron Hill (1703), το όριο προσδιοριζόταν στο ένα

συμιακές σκάφες (σπογγαλιευτικά), σχέδιο Ν. Οικονομόπουλου (1877).

τέταρτο της ώρας. Ο Hill πληροφορεί ότι με τη σπογγαλιεία κέρδιζαν το ψωμί τους εκατοντάδες βουτηχτάδες. Για να παραμείνουν πολύ ώρα στα βαθιά, καθώς τα σφουγγάρια μεγαλώνουν κολλημένα σε βράχους 10, 15 και συχνά 20 οργιές κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας, χρησιμοποιούν την ε-

ξής τεχνική: Μούσκειαν στο λάδι μισό σφουγγάρι, το άλλο μισό από πριν το εμβάπτιζαν σε στυπτικό υγρό, για να εμποδίζεται η διείσδυση του λαδιού στο άλλο μισό. Έπειτα έβαζαν στο στόμα το σφουγγάρι, αφήνοντας το μεγαλύτερο μέρος του λαδωμένου κομματιού απ' έξω, και, αφού το δάγκωναν γερά, για να μην μπαίνει το νερό, βουτούσαν. Έτσι, απομυζώντας το λίγο αέρα των κοιλοτήτων του σφουγγαριού, παρέμεναν ως και δύο ώρες στο βάθος της θάλασσας, ώσπου να σωθεί το λάδι. Μαζί τους έπαιρναν κι ένα πανέρι γεμάτο πέτρες. Αφού με τα σύνεργά τους έκοβαν τα σφουγγάρια, πετούσαν τις πέτρες και κρατώντας γεμάτο το πανέρι, χάρη στους φελλούς που είχε, ανέβαιναν γρήγορα.

Με το μοναδικό αυτό εμπόριο, εξάγοντας κάθε χρόνο ολόκληρα φορτία σφουγγαριών, οι Συμιακοί, λέει ο Hill, ζούσαν καλύτερα από τους κατοίκους των γειτονικών νησιών. Αντίθετα, ο Claude Savary προς το τέλος του αιώνα (1797), σ' ένα χωριό βουτηχτάδων που επισκέφτηκε, βρήκε φτώχεια και δυστυχία. Οι δρόμοι του χωριού ήταν φτωχοί και βρόμικοι, αντί για σπίτια υπήρχαν παλιοκαλύβες, όπου μόλις τρύπωνε το φως του ήλιου. Ακόμη και το σπίτι του παπά, που είχε μακριά γενειάδα, το βρήκε πολύ φτωχικό. Οι κάτοικοι του φάνηκαν βασανισμένοι, θλιμμένοι και βαρείς, τόσο που δεν είχαν καμιά περιέργεια για τους ξένους. Επιπλέον παρατηρεί ότι οι άνδρες και οι γυναίκες ήταν ομοιόμορφα ντυμένοι. Φορούσαν μακρύ πανωφόρι, ζωνάρι και σάλι στο κεφάλι. Ο περιηγητής

είδε ανάμεσα στα βράχια λίγα αμπελάκια, αγριοαμυγδαλιές, ρείκια και αγκάθια. Ζωή των κατοίκων το σφουγγάρι. Άνδρες, γυναίκες και παιδιά βουτηχτάδες. Επικίνδυνη τέχνη. Μερικές φορές, όταν παραμένουν περισσότερο από όσο πρέπει κάτω στη θάλασσα, ανεβαίνουν στην επιφάνεια και ξερονούν αίμα περισσότερες από μια φορές. Στη Σύμη, πληροφορεί ο Savary, είχε μεγάλη διάδοση η λέπρα. Τα θύματά της απομονωμένα με σβησμένη τη φωνή ζητούσαν ελεημοσύνη από μακριά. Η ζωή που τους απέμενε, κυλούσε στη φοβερή εξαθλίωση.

Ένας άλλος περιηγητής, ο Eduard Daniel Clarke, μνημονεύει ότι από το νησί με τους ασύγκριτους βουτηχτάδες, λόγω της φτώχειας, πολλές γυναίκες πήγαιναν στη Ρόδο όπου δούλευαν ως χαμάληδες και νεροκουβαλητές. Από την ιδιόρρυθμη φορεσιά τους, όπως τη χαρακτηρίζει, πρόσεξε το άσπρο σαρίκι που φορούσαν στο κεφάλι.

Περισσότερα από τους άλλους περιηγητές είδε και παρατήρησε ο William Turner (1815). Την εξουσία στη Σύμη είχαν οι προεστοί. Ο αγάς, ο μόνος Τούρκος στο νησί, δεν μπορούσε να ενεργήσει χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Καθώς η συνεργασία μαζί τους εξυπηρετούσε τα συμφέροντά του, η κοινότητα είχε εξασφαλίσει απόλυτη ελευθερία και είχε απαλλαγεί από εκβιασμούς και καταπιέσεις. Ο Turner αναφέρεται σ' έναν μοναδικό οικισμό του νησιού, του οποίου υπολογίζει τα σπίτια σε 1.800 με 2.000 (κάτοικοι 9.000 - 10.000). Οι δρόμοι του ήταν στενοί (1,5 μ.), ανώμαλοι, γεμάτοι βράχους και βρόμικοι. Αντίθετα,

τα σπίτια ήταν πεντακάθαρα, άσπρα βαμμένα απ' έξω και με ανέσεις στο εσωτερικό. Οι Συμιακοί διέθεταν για τις ναυτιλιακές και σπογγαλιευτικές τους δραστηριότητες 50 μεγάλες σακκολαίβες, πλοία ανθεκτικά στην τρικυμία, και άλλα τόσα ψαροκάικα. Με τις σακκολαίβες, προφανώς, οι άνδρες ταξίδευαν για εμπόριο στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη. Γι' αυτό τις τρέχουσες εργασίες στο νησί είχαν επωμιστεί οι γυναίκες. Εργάζονταν ως αχθοφόροι, φουρνάρισσες, μπακάλισσες κτλ. Χαρακτηριστικό της νοοτροπίας και της αξίας της εργασίας στο νησί είναι το περιστατικό που καταγράφει ο περιηγητής: Μια εξηντάχρονη γυναίκα, που του μετέφερε τις αποσκευές του από το λιμάνι στη χώρα, του ζήτησε το ευτελές, για τα δικά του μέτρα, ποσό των τριών παράδων. Κι όταν αυτός της έδωσε είκοσι παράδες, εκείνη δεν ήθελε να τα πάρει, λέγοντας, ντροπή είναι.

Τη φορεσιά των γυναικών της Σύμης, που ο

Αποψη του λιμανιού της Σύμης στο τέλος του 19ου αι.

Τυμπετ βρήκε παράξενη, συνέθεταν το φόρεμα, τα στολίδια του και το σαρίκι. Το φόρεμα από ύφασμα βαθυπόρφυρου χρώματος έπιανε από το κεφάλι ως τα πόδια. Στο στήθος το στόλιζαν με δύο ή τρία ασημένια άστρα και κάτω από αυτά με μια καρφίτσα. Οι πλούσιες τοποθετούσαν επτά ή οκτώ πλατιά και λαμπερά άστρα, περασμένα σε σκοινί. Το κεφάλι φόρτωναν με μεγάλο ψηλό κάλυμμα, σχηματισμένο από πολλές κεντημένες στο χέρι μαντίλες (βέργες). Μερικών γυναικών μάλιστα, που το σχημάτιζαν με είκοσι τέτοιες μαντίλες, γινόταν ένας τεράστιος κυλινδρικός κεφαλόδεσμος. Το ψηλότερο σημείο αυτού του καλύμματος ήταν κατάλευκο. Στις Συμιακές, αν και απαγορευόταν στους χριστιανούς ραγιαδες να φέρουν λευκό κάλυμμα, τους είχε παραχωρηθεί κατ' εξαίρεση ως προνόμιο από το σουλτάνο Σουλεϊμάν Α' για τη συμπαράστασή τους στη διάρκεια της πολιορκίας της Ρόδου.

Ο Τυμπετ αναφέρεται και στην προίκα των κοριτσιών. Οι γονείς τους έδιναν στο γαμπρό ένα επιπλωμένο σπίτι και, επιπλέον, αν υπήρχε δυνατότητα, 500 ή 1.000 γρόσια. Όταν ο γαμπρός ήταν από άλλο μέρος έπαιρνε την αξία του σπιτιού σε χρήμα. Η ανέγερση και η επιύλωση ενός σπιτιού στη Σύμη στοίχιζε 1.000 ως 1.500 γρόσια. Ο Συμιακός που είχε 30.000 γρόσια θεωρούνταν πρίγκιπας. Τέλος, ο περιηγητής παρατήρησε ότι την ώρα του εκκλησιασμού μέσα στην εκκλησία έμπαιναν μόνο οι άνδρες, ενώ οι γυναίκες στέκονταν απ' έξω. Επίσης ότι στον αυλόγυρο της εκκλησίας, γεμάτο ταφόπετρες, ενταφιάζονταν οι νεκροί και ότι στο καφενείο, που πολύ σύχναζαν οι Έλληνες, έπαιζαν τάβλι και μάγκαλα.

Στη **Χάλκη**, σύμφωνα με τον Christophoro Buondelmonti (1420), υπήρχαν μεταλλεία σιδήρου, στα οποία οι κάτοικοι εργάζονταν σκληρά. Δυνατής κράσης δεν αισθάνονταν την κόυραση ούτε υπολόγιζαν τους κινδύνους, επειδή πίστευαν ότι είχαν την ευλογία του Άγιου Νικόλαου, ο οποίος, μετά μακρά οδοιπορία, εγκαταστάθηκε στο νησί τους και τους δίδαξε το δρόμο της αλήθειας. Έχοντας

Η Χάλκη στις αρχές του 20ου αι., Επιστολικό δελτάριο (Σύλλογή Α. Σ. Μαΐλλη).

τόση πίστη στον άγιο έχτισαν, για να τον τιμήσουν, εκκλησία στο όνομά του πλούσια σε χρυσάφι και ασημί. Η εκμετάλλευση των μεταλλείων φαίνεται ότι τα χρόνια αυτά ήταν ακόμη αποδοτική, γι' αυτό τα έδιναν και ως προίκα στις κόρες τους.

Η **Κάρπαθος** στα κείμενα και στους χάρτες

των περιηγητών φέρεται ως Scarpanto. Ένας από αυτούς, ο Buondelmonti (1420), παρατήρησε ότι οι κάτοικοι ασχολούνταν με την εκμετάλλευση της πίσσας. Γι' αυτό ήταν φοβεροί στην όψη και τρέφονταν μόνο με γάλα. Σ' έναν άλλο, τον Francesco Piazenza (1688), του έκαμε εντύπωση το επίμηκες και στενό σχήμα της, παρατηρώντας την από μακριά το ύψος της, η ορεινή της σύσταση - με εξαίρεση μικρή έκταση στα βόρεια - αλλά και το εύφορο του τόπου. Παράγει, λέει, όλα τα αναγκαία: δημητριακά, κρασί, λαχανικά, κανσόξυλα και ευχυμότατες οπώρες. Στο νησί, επίσης, εκτρέφονταν εκείνα τα χρόνια πάρα πολλά αιγο- πρόβατα, άλογα και άλλα ζώα και οι κάτοικοι έβρισκαν άφθονο κυνήγι από πέρδικες και ορτύκια, που, όταν τύχαινε κανένας ταξιδιώτης στο νησί, τα πουλούσαν σε ευτελέστατη τιμή. Την Κάρπαθο επισκέφτηκε - παρέμεινε οκτώ μέρες σ' αυτή - το 1843 ο Γερμανός αρχαιολόγος Λουδοβίκος Ross, καθηγητής της Αρχαιολογίας ως εκείνο το έτος στο πανεπιστήμιο της Αθήνας. Τον συνόδευε ο προξενικός πράκτορας Μαυρίς. Τράβηξαν την προσοχή του οι απότομες ακτές, τα ψηλά και απόκρημνα βουνά με τις βαθιές χαράδρες, το ψηλότερο βουνό Λάσπος, που βρίσκεται στη μέση του νησιού και το χωρίζει στα δύο, τα Μεσοχώρια, κοντά στο βουνό, και δυτικά του, μπροστά σ' έναν όρμο, ο σκόπελος Σώκαστρο. Στο χωριό Αρκάσα, απέναντι από την Κάσο, βρίσκονταν μερικοί νερόμυλοι. Ο Ross αναχώρησε από την Αρκάσα, αφού αναζήτησε αρχαίους τάφους και ευρήματα σ' αυτούς, με τη βοήθεια χωρικών. Περνώντας έξω από το μεγάλο χωριό Μενετές, με 250 σπίτια, στο οποίο υπαγόταν και η Αρκάσα, ο προεστός του διαμαρτυρήθηκε για τη διενέργεια ανασκαφής χωρίς άδεια. Είχε συνείδηση της αξίας των αρχαίων, όπως, επίσης, γνώριζε καλά με ποιες προθέσεις συχνά γίνονταν αυτές οι επισκέψεις.

Ο Ross, με διεύθυνση προς την ανατολική ακτή, έφθασε στον όρμο, όπου η επίπεδη πόλη Πηγάδια, κάτω από το απόκρημνο ακρωτήριο, στο οποίο ήταν χτισμένη η ακρόπολη του αρχαίου Ποσειδίου, και από κει προχώρησε στο εσωτερικό του νησιού για το Αλέρι, την πρωτεύουσα του νησιού, που ήταν χτισμένο σε ψηλό ορεινό σημείο, σε μια ανοιχτή προς την ανατολή χαράδρα, μέσα σε δέντρα και κήπους. Το τρίπατο πυργοειδές μητροπολιτικό κτήριο, το δεσποτικό, φάνηκε στο Ross ακατάλληλο ακόμη και για Γερμανό εφημέριο. Από έναν δημογέροντα στα χρόνια του Καποδίστρια ο Ross συγκέντρωσε έναν αριθμό πληροφοριών. Το 1829 η Κάρπαθος είχε 980 οικογένειες, περισσότερες από 5.000 ψυχές. Ενώ στο παρελθόν από το νησί εξαγόταν σιτάρι, τα τελευταία χρόνια η γεωργία παραμελούνταν. Γι' αυτό κάθε χρόνο εισαγόταν πια σιτάρι 3-4 μικρά φορτώματα πλοίου, συνολικά 15.000 κοιλά (1 κοιλό = 24 οκάδες = 30,77 κιλά). Οι άνδρες επιδίδονταν τώρα περισσότερο στην ξυλουργική. Καθώς, όμως, τα ξύλα του νησιού λιγόστευαν, τα καλοκαίρια περνούσαν απέναντι στα μικρασιατικά παράλια, στην Καρία και τη Λυκία, και μετέφεραν ξύλα, κυρίως, για τη ναυπηγία της

Κάσου. Άλλοι, πάλι, μετανάστευαν σε ξένες χώρες ή στην Αθήνα, για να εργαστούν ως μαραγκοί, ναυπηγοί, λεπτουργοί και χτίστες. Εκεί, καμιά φορά, ξεχνούσαν τους δικούς τους για χρόνια, πριν επιστρέψουν. Με τη μετανάστευση και την εγκατάλειψη των αγροτικών ασχολιών η Κάρπαθος δεν εξήγε παρά ξυλεία και λίγο βούτυρο, που έδιναν τα ποίμνια των αιγοπροβάτων. Γι' αυτό και το ναυτικό της δεν ήταν μεγάλο, 5-6 μικρές γολέτες και μερικά άλλα μικρότερα πλοία. Κάθε χρόνο οι Καρπάθιοι πλήρωναν στη Ρόδο κατ' αποκοπή 51.428 γρόσια ως φόρο και 80 οκάδες βούτυρο. Ο Οθωμανός διοικητής και δικαστής τους πήγαινε από τη Ρόδο στην Κάρπαθο μόνο, όταν υπήρχε λόγος, για 1-3 εβδομάδες. Παρ' όλο, όμως, που ήταν έμμισθος υπάλληλος του οθωμανικού δημοσίου, από κάθε πολιτική υπόθεση κρατούσε 10% αντί 2,5%. Οι φρόνιμοι κάτοικοι του Απερίου θέλησαν τότε να ανεγείρουν ένα σχολείο. Συνάντησαν, όμως, όπως και οι Καλύμνιοι πριν δύο χρόνια, την αντίδραση του δεσπότη τους.

Εντύπωση στο Ross έκαμαν τα ιδιόρρυθμα σπίτια, που τέτοια δεν είδε σε κανένα άλλο νησί εκτός από την Κάρπαθο και την Κάσο. Είχαν σχήμα ορθογώνιου και διαμελούνταν, χωρίς κανένα χώρισμα, σε δύο ίσα μέρη. Στο πρώτο, προς το δρόμο, απ' όπου και η είσοδος, με το γυμνό έδαφος ως πάτωμα, με έναν καναπέ και την εστία ήταν ο χώρος παραμονής της οικογένειας. Στο δεύτερο, σε ανάστημα ανθρώπου πάνω από το έδαφος, υψωνόταν ένα πατάρι, ο σοφάς, στο οποίο με τρία ψηλά και στενά σκαλιά ανέβαινε για να κοιμηθεί όλη η οικογένεια. Το κενό κάτω από το σοφά χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη. Στα απαραίτητα οικιακά σκεύη περιλαμβάνονταν ένας μεγάλος αριθμός από χρωματιστά πιάτα, που κρέμονταν στους τοίχους, και μεγάλες ρηχές ολοστρογγυλές ξύλινες γαβάθες (καύκαλλοι) με διάμετρο, στις περισσότερες περιπτώσεις, πάνω από 1,20 μ. Αυτές τις έφεραν από την Κωνσταντινούπολη και τις μεταχειριζόνταν για το ζύμωμα του ψωμιού, για τραπέζια κτλ. Ο Ross αναφέρεται, ακόμη, στη γυναικεία φορεσιά και στην προίκα. Οι Καρπαθιές φορούσαν μακριές φαρδιές βράκες, που αδικούσαν την εμφάνισή τους. Σύμφωνα με τα έθιμα, που ίσχυαν στην Κάρπαθο, η μεγαλύτερη κόρη κληρονομούσε όλη την προίκα της μητέρας της και ο μεγαλύτερος γιος όλα τα κτήματα του πατέρα. Για τα μικρότερα παιδιά δεν απέμενε τίποτε παρά μόνο ό,τι ο πατέρας είχε τη δυνατότητα να τους δώσει σε χρήμα ή ό,τι άλλο μπορούσε να κάνει γι' αυτά. Σε περίπτωση ατεκνίας το ζεύγος κληρονομούσαν οι πλησιέστεροι συγγενείς, η κάθε πλευρά την ατομική περιουσία του δικού τους συγγενή.

Στα βόρεια, δυόμιση ώρες με τα πόδια νότια από την ακατοίκητη νησίδα Σαρία, βρίσκεται στη στενή και γυμνή ράχη ενός βουνού το μεγάλο χωριό με τα 250 τότε σπίτια, η Όλυμπος ή Έλυμπος. Ο Ross λυπήθηκε που δεν μπόρεσε να την επισκεφθεί, γιατί, όπως άκουσε, η διάλεκτος της ήταν άκρως αρχαιοπρεπής και τα τραγούδια της τόσο ποιητικά, που συχνά προκαλούσαν στους ακροατές

συγκίνηση μέχρι δακρύων. Κάτω από την Όλυμπο, στα δυτικά, υπάρχει ένα ασφαλές λιμάνι, ο Τρίστομος. Η στενή του, ωστόσο, είσοδος δυσχέραινε την έξοδο των πλοίων, όταν φυσούσαν βόρειοι ή δυτικοί άνεμοι. Λίγο νοτιότερα στο Γιαφάνι υπήρχε και ένα άλλο καλό, σε ήσυχο καιρό, αραξοβόλι πλοίων.

Η **Κάσο** κίνησε το ενδιαφέρον δύο περιηγητών του 18ου αιώνα. Ο Sonini de Manoncourt (προς το τέλος της δεκαετίας του 1770) λέει ότι οι Κασιώτες ήταν οι πιο ελεύθεροι και πιο ευτυχισμένοι κάτοικοι του Αιγαίου και τούτο γιατί οι Τούρκοι σπάνια τολμούσαν να πατήσουν το πόδι τους σ' αυτό τον απρόσιτο βράχο. Έτσι ζούσαν ανεξάρτητοι και απολάμβαναν τα αγαθά τους που τα αποκτούσαν με τη μεγάλη εργατικότητα τους. Όπως σημειώνει ο περιηγητής, οι Κασιώτες θαυματοουργούσαν με τον ιδρώτα τους πάνω στην κατάξερη γη. Ανάλογα, αλλά διεξοδικότερα, θεωρεί τα πράγματα και ο Claude Savary (προς το τέλος της δεκαετίας του 1790). Στην Κάσο, λέει, δε βρήκε Τούρκους και τούτο γιατί δεν υπήρχε φρούριο στο νησί που θα μπορούσε να τους προστατεύσει από τις επιδρομές των Μαλτέζων πειρατών. Σ' αυτό το φόβο των Τούρκων χρωστούσαν οι Κασιώτες την ησυχία, την ευημερία και την ελευθερία τους. Ο περιηγητής περίμενε να αντικρίσει δυστυχισμένους σκλάβους να στενάζουν κάτω από την τουρκική τυραννία και συνάντησε, αντίθετα, έναν κόσμο εύθυμο και ελεύθερο. Σ' αυτό το γεγονός, στο ότι τους φωτίζει μια αχτίδα ελευθερίας, οφείλεται η εργατικότητα και η εντιμότητα, η ευαισθησία και το ήθος. Στείλτε τους, υποστηρίζει ο Savary, έναν καδή, έναν πασά και θα γίνουν κι αυτοί δόλμοι και διεφθαρμένοι. Με αυτές του τις παρατηρήσεις ο Savary επιδίωκε να αποκρούσει όλες εκείνες τις κατηγορίες που διατυπώνονταν από μερικούς Ευρωπαίους εναντίον των νέων Ελλήνων σε σύγκριση με τους αρχαίους ή με τα επιτεύγματα των Ευρωπαίων. Ήθελε να πει, με άλλα λόγια, ότι οι πολιτισμοί αποκτούν ένα υψηλότερο επίπεδο, όταν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες. Επομένως, κάθε σύγκριση, που δε λαμβάνει υπόψη αυτόν τον παράγοντα, είναι αυθαίρετη και ανιστορική.

Τα πλοία που έρχονταν στην Κάσο, αναγκάζονταν να αγκυροβολούν μακριά από το λιμάνι. Οι επιβάτες έφταναν στην αποβάθρα με βάρκες μέσα από ένα στενό πέρασμα όλο επικίνδυνους βράχους. Για να αποφευχθεί η πρόσκρουση, οι Κασιώτες χρησιμοποιούσαν ραβδιά. Θα μπορούσαν να έχουν διευρύνει το πέρασμα. Προτιμούσαν όμως να διατρέχουν τον κίνδυνο παρά να διευκολύνουν την είσοδο σε εχθρικά πλοία.

Ο οικισμός της Κάσου είχε εκατό πέτρινα σπίτια (500 κατοίκους). Στο ισόγειο τους υπήρχαν δύο ή τρία δωμάτια και στον επάνω όροφο άλλα δύο. Κάθε σπίτι διέθετε το δικό του φούρνο και στέρνα σκαμμένη μέσα στο βράχο. Στο νησί κυριαρχούσε το γυναικείο στοιχείο. Ο Savary, στις οκτώ ημέρες της παραμονής του στην Κάσο, δε συνάντησε περισσότερους από πέντε ή έξι άνδρες. Όλοι ταξί-

δεναν σε κοντινές και μακρινές θάλασσες. Τα καράβια αναχωρούσαν την άνοιξη και γύριζαν στα μέσα του φθινοπώρου για να περάσουν στο νησί τους φουρτουνιασμένους και κακοτάξιδους μήνες. Οι γυναίκες υποδέχονταν τους δικούς τους με θερμές εκδηλώσεις, τους αγκάλιαζαν σφιχτά και δοξολογούσαν το Θεό που ξαναγύρισαν. Το Μάρτιο όμως ερχόταν ο αποχωρισμός, όταν τα καράβια σάλπαραν και πάλι για το Αιγαίο. Όλα τα αγόρια ακολουθούσαν το επάγγελμα του πατέρα τους. Γίνονταν και αυτά ναυτικοί. Ενώ οι γυναίκες, κατά την απουσία των ανδρών, έγνεθαν και ύφαιναν. Και κάτι, επίσης, αξιοσημείωτο. Ο Savary θαύμασε την τάξη και τη φρονιμάδα, την ειρήνη και την ενότητα που υπήρχε μεταξύ τους και κυρίως την ισότητα και την αλληλοεκτίμηση. Ωστόσο, επειδή οι άνδρες ξενιτεύονταν και ο γυναικείος πληθυσμός πλεόναζε, πολλά κορίτσια έμεναν ανύπαντρα. Γι' αυτό εκπατριζόνταν με τη θέλησή τους στο Ηράκλειο της Κρήτης και σε άλλες πόλεις και εργάζονταν ως υπηρέτριες. Εκεί, μακριά από το συγγενικό και κοινοτικό περιβάλλον, συχνά, ξεχνώντας τα ήθη του νησιού τους, αφήνονταν να παρασυρθούν από πλούσιους εμπόρους.

Ο Savary αναφέρεται στην εμφάνιση και στη φορεσιά των ανδρών και των γυναικών. Οι άνδρες είχαν ξυρισμένο κεφάλι τυλιγμένο με σάλι, γένια στο πηγούνι και φορούσαν μακρύ ρούχο σφιγμένο με ζώνη. Και οι γυναίκες, που χαμήλωναν τα μάτια μπροστά στους ξένους, μερικές από αυτές ωραιότατες, ήταν όλες όμοια ντυμένες. Φορούσαν μπούστο, μακρύ βαμβακερό φουστάνι και ζώνη. Διαφορά υπήρχε μόνο στο κέντημα και στο χτένισμα. Άλλες άφηναν τα μαλλιά τους ριγμένα στους ώμους πλεγμένα σε μια ή περισσότερες κοτσίδες και άλλες, αφού τα στέριωναν στην κορυφή του κεφαλιού, τα άφηναν να πέφτουν από κει στον τράχηλο. Ιδιαίτερα ο περιηγητής πρόσεξε μια γυναίκα που φορούσε ζιπούνι χωρίς μανίκια και ολόασπρο πολύ λεπτό βαμβακερό φουστάνι, που έφτανε ως τις φτέρνες και ο ποδόγυρός του με πλάτος τέσσερα δάχτυλα ήταν κεντημένος με τέχνη.

Στο δείπνο, που παρατέθηκε προς τιμήν των ξένων και στο οποίο είχαν κληθεί και πολλοί Κασιώτες, προσφέρθηκαν κότα με ρύζι, αβγά, πιτσούνια, τυρί και καλό κρασί. Οι άνδρες έτρωγαν όλοι μαζί και οι γυναίκες χωριστά σε άλλο δωμάτιο. Στο τέλος του φαγητού άρχισαν να παίζουν τα όργανα και, την ίδια στιγμή, καμιά εικοσαριά νέες, ντυμένες στα άσπρα, έκαμαν την εμφάνισή τους και άρχισαν το χορό, δίνοντας τα χέρια στις παραδιπλανές τους, σταυρωμένα μπροστά και πίσω από τις διπλανές τους. Ακολουθώντας με ακρίβεια το σκοπό, προχωρούσαν ή οπισθοχωρούσαν χορεύοντας γύρω από ένα μουσικό, ο οποίος, όρθιος στη μέση του κύκλου, έπαιζε και τραγουδούσε μαζί.

Το **Καστελλόριζο** επισκέφτηκαν δύο περιηγητές το 18ο αιώνα. Ο Richard Pococke, το 1739, έριξε μια βιαστική ματιά. Σημειώνει ότι η πόλη και το κάστρο είναι χτισμένα στο ψηλότερο σημείο, ενώ τα αμπέλια κυριαρχούσαν στις πλα-

*Το Καστέλλοριζο στις αρχές του 20ου αι. Επιστολικό δελτάριο
(Σύλλογή Α. Σ. Μαύλη).*

γιές. Του είπαν ότι το νησί έχει πολλά και καλά νερά και ότι αποτελεί καταφύγιο Μαλτέζων πειρατών. Αρκετά διαφορετικές εντυπώσεις αποκόμισε ο Claude Savary το 1797. Το κοντινό στα μικρασιατικά παράλια νησί του φάνηκε ότι βρίσκεται στην άκρη του κόσμου κι ότι σ' ολόκληρο τον κόσμο δεν υπάρχει φοβερότερος τόπος. Καταθλιπτική εικόνα ερημιάς. Οι Έλληνες, που κατοικούν σ' αυτό το βράχο, είναι δυστυχείς. Τις αξιολογήσεις του αυτές τις στηρίζει λέγοντας ότι οι κάτοικοι δεν μπορούν ούτε να σπείρουν ούτε να θερίσουν. Δεν παράγονται ούτε λάχανα ούτε φρούτα ούτε δημητριακά. Μονάχα λίγες ελιές. Αλλά και η κτηνοτροφία δεν πήγαινε καλά. Μόνο μερικές κατσίκες υπήρχαν, που κι αυτές για να βρουν λίγη τροφή σκαρφαλώνουν στους γκρεμούς. Και δε φτάνουν όλα αυτά. Μόνο μια πηγή υπάρχει κι αυτή στην κορυφή του λόφου. Οι γυναίκες έπαιρναν με κόπο το δύσκολο ανηφορικό μονοπάτι και γύριζαν μεταφέροντας στον ώμο μεγάλες στάμνες με κίνδυνο να γκρεμιστούν. Κανείς δε φιλοδοξεί να ζήσει σ' αυτόν τον τόπο με τις μικρές δυνατότητες, όπου το κορίτσι που παίρνει ως προίκα μια κατσίκα και μια ελιά θεωρείται πλούσιο. Ο περιηγητής, ωστόσο, μετά τις πρώτες αρνητικές εντυπώσεις, ανακαλύπτει ότι και για τους Καστελλοριζιούς υπήρχαν διέοδοι. Κάθε χρόνο περνούσαν στην αντικρινή Καραμανία και, αφού θερίζαν τα χωράφια, γιατί οι Τούρκοι απέφευγαν την εργασία, γυρνούσαν με σιτάρι, κρασί και άλλες προμήθειες. Οι Καστελλοριζιοί, εξάλλου, ήταν σπουδαίοι ναυτικοί. Ταξίδευαν τα τρία τέταρτα του έτους και μόνο το χειμώνα έμεναν στο νησί με τις οικογένειές τους. Ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο. Αγόραζαν πάμφθηνη ξυλεία, προφανώς από την Καραμανία, όπως και οι προμηθευτές του κρατικού ναυστάθμου στη Ρόδο, και την πουλούσαν πανάκριβα στην Αλεξάνδρεια. Για τη μεταφορά της χρησιμοποιούσαν γρήγορα ελαφρά σκάφη, που δεν απαιτούσαν πολυδάπανη συντήρηση.

7. Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η Ιταλία, προκειμένου να καταστήσει την Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή (τη σημερινή Λιβύη) αποικία της, στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 κήρυξε τον πόλεμο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είχε την κυριαρχία αυτών των εδαφών. Παρά τις πρώτες επιτυχίες - από τις 5 ως τις 21 Οκτωβρίου είχε καταλάβει τα μεγαλύτερα παράκτια κέντρα - η επιχείρηση, καθώς οι αραβικές φυλές πρόβαλλαν αντίσταση, εξελίχθηκε σε μια τραγική αποικιακή σύγκρουση. Για να εμποδιστεί ο ανεφοδιασμός των Αράβων πολεμιστών από τους Τούρκους, ο ιταλικός στόλος στις 28 Απριλίου 1912 κατέλαβε την Αστυπάλαια, στις 4 με 6 Μαΐου τη Ρόδο και τις επόμενες ημέρες, με εξαίρεση το Καστελλόριζο (Μεγίστη), τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, με τελευταία τη Σύμη (19 Μαΐου) και την Κω (20 Μαΐου). Η Ικαρία, που ως τότε είχε κοινή πορεία με αυτά, στις 17 Ιουλίου επαναστάτησε. Για τέσσερις μήνες παρέμεινε ως ξεχωριστή πολιτεία και τον Οκτώβριο του ίδιου έτους την κατέλαβε ο ελληνικός στρατός. Οι Καστελλοριζιοί στις 2 Μαρτίου 1913, στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, κατάργησαν τις οθωμανικές αρχές και εγκατέστησαν δική τους προσωρινή διοίκηση. Στις 15/28 Δεκεμβρίου 1915 το Καστελλόριζο κατέλαβε η Γαλλία ως προγεφύρωμα των πολεμικών της επιχειρήσεων στην Κιλικία και Συρία, η οποία το 1920 το παραχώρησε στην Ιταλία. Η παράδοση πραγματοποιήθηκε την 1 Μαρτίου 1921.

Οι Ιταλοί το 1912 στη Δωδεκάνησο αρχικά εμφανίστηκαν ως ελευθερωτές. Ο στρατιωτικός διοικητής αντιστράτηγος Giovanni Ameglio στον επικεφαλής της ελληνορθόδοξης κοινότητας μητροπολίτη Ρόδου Βενιαμίν επιφύλαξε μεγάλες τιμές. Στα αυτοδιοίκητα νησιά ανέθεσε τη διοίκηση στις δημογεροντίες. Στη Χάλκη στον πρώτο δημογέροντα Αντώνιο Διαμαντή και στη λουπή δημογεροντία, στην Κάλυμνο στον προύχοντα Μεγλή. Στη Σύμη έδωσε την εντολή η δημογεροντία να εισπράττει τους φόρους, όπως στο παρελθόν, και, επιπλέον, να τους διαθέτει για τις ανάγκες του νησιού και στα φιλανθρωπικά καταστήματα. Στην Κάλυμνο, με την άδεια του ναύαρχου Presbitero, υψώθηκε, αντί της ιταλικής, σημαία κυανή με λευκό σταυρό, στη μέση, και έμβλημα τον Απόλλωνα Ήλιο. Ίδια σημαία κυμάτισε και στα νησιά Πάτμος, Λέρος, Κάσος, Τήλος, Κάρπαθος. Πρόκειται για την ονομαζόμενη συνθηματική ή σημαία της «ηγεμονίας» (της προσδοκώμενης αυτόνομης πολιτείας), που τον πρώτο καιρό σε αλληπάλληλες εκδηλώσεις στη Ρόδο, σε εορτασμούς ιταλικού ή ελληνικού ενδιαφέροντος, υψώνονταν ανάμεσα στις δύο άλλες, την ιταλική και την ελληνική. Ο λαός της Ρόδου και των άλλων νησιών υποδέχτηκε τους Ιταλούς με ενθουσιασμό ως ελευθερωτές. Δεν παρέλειπε, όμως, με εκδηλώσεις και διά των εκπροσώπων του να υπογραμμίζει τους πόθους του. Ο Ameglio έδινε υποσχέσεις ότι τα νησιά δε θα επανέλθουν στο παλαιό καθεστώς και ότι θα παραχωρούνταν πολίτευμα,

αν όχι όπως της Κρήτης, τουλάχιστο όπως της Σάμου. Όταν όμως στις 2-4/15-17 Ιουνίου οι αντιπρόσωποι των νησιών συνήλθαν στην Πάτμο και πρότειναν να συσταθεί με τη μεσολάβηση των Δυνάμεων Αυτόνομη Πολιτεία του Αιγαίου, οι ιταλικές αρχές φυλάκισαν αυτούς που τους επέδωσαν το ψήφισμα, δείχνοντας ξεκάθαρα ότι δεν είχαν φτάσει στη Δωδεκάνησο ως ελευθερωτές. Ανάλογα οι ιταλικές αρχές αντιμετώπισαν και όσους ασκούσαν επιστημονικό επάγγελμα και αρνούνταν να συμβιβαστούν με αυτές.

Στη διάρκεια του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου η Οθωμανική Αυτοκρατορία, για να είναι απερίσπαστη, αναγκάστηκε να υπογράψει στις 18 Οκτωβρίου 1912 στο προάστιο της Λωζάννης Ouchy συνθήκη με την Ιταλία. Με αυτή η πρώτη αποδεχόταν την προσωρινή ιταλική κατοχή στη Δωδεκάνησο. Τα δύο κράτη αναλάμβαναν την υποχρέωση, όταν τούτο είναι εφικτό, της αμοιβαίας αποχώρησης, η πρώτη από την Κυρηναϊκή και Τριπολίτιδα και η δεύτερη από τα κατεχόμενα νησιά. Κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, για να μετάσχει η Ιταλία στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, στις 26 Απριλίου 1915, ανάμεσα στην πρώτη και στα μέλη της Αντάντ, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία, υπογράφηκε η μυστική συνθήκη του Λονδίνου. Με το άρθρο 2 η προσωρινή ιταλική κατοχή στη Δωδεκάνησο μετατρεπόταν σε κυριαρχία. Μετά το τέλος του πολέμου, με τη συμφωνία Βενιζέλου - Tittoni, στις 16/29 Ιουλίου 1919 στο Παρίσι, η Ιταλία παραχώρουσε τη Δωδεκάνησο στην Ελλάδα. Κρατούσε μόνο τη Ρόδο, με την υποχρέωση εντός δύο μηνών να παράσχει σ' αυτή ευρεία αυτονομία. Η συμφωνία όμως δεν εφαρμόστηκε. Επακολούθησε η καταγγελία της συμφωνίας από τη νέα ιταλική κυβέρνηση τον Ιούλιο του 1920, η υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών για τη Δωδεκάνησο στις 10 Αυγούστου 1920 με ανάλογο περιεχόμενο προς αυτό της συμφωνίας Βενιζέλου - Tittoni και νέα καταγγελία από το νέο, φασιστικό, ιταλικό καθεστώς στις 8 Σεπτεμβρίου 1922. Τελικά οι εξελίξεις στη Μικρά Ασία, από τις οποίες προέκυψε το εθνικό τουρκικό κράτος, οδήγησαν στην υπογραφή της νέας συνθήκης ειρήνης στη Λωζάννη στις 24 Ιουλίου 1923. Με το άρθρο 15 η Τουρκία παραιτήθηκε από τα παλαιά της δικαιώματα στη Δωδεκάνησο υπέρ των ενδιαφερομένων. Η Ιταλία αρνήθηκε κάθε συζήτηση για παραχώρηση των νησιών στην Ελλάδα και με την ανοχή της Αγγλίας και Γαλλίας επέβαλε το δικό της ιδιότυπο καθεστώς. Με το όνομα Ιταλικά Νησιά του Αιγαίου (Isole Italiane dell' Egeo) τα θεώρησε κτήση, που δε σήμαινε ούτε μητροπολιτικό έδαφος ούτε αποικία.

Το χρονικό διάστημα από το 1912 ως το 1923 για τους Ιταλούς υπήρξε μια περίοδος σχετικής αβεβαιότητας. Τα νησιά παρέμειναν υπό στρατιωτική διοίκηση, η οποία, μολονότι οι ενέργειές της κατέτειναν στην ενσωμάτωση, δεν προχώρησε σε ουσιώδεις πολιτικές πράξεις. Από την υπογραφή, όμως, της συνθήκης της Λωζάννης και ως το 1943 η ιταλική πολιτική στα νησιά άλλαξε ριζικά. Οι

κυβερνήτες (governatori), ο Mario Lago αρχικά (1924-1936) και ο Cesare De Vecchi (1936-1940) στη συνέχεια, στο πλαίσιο των γραμμών που χαράσσονταν στη Ρώμη, προχώρησαν, κυρίως ο δεύτερος, σε μια σειρά από πολιτικές πράξεις, που απέβλεψαν στην οικονομική, πολιτική και πολιτισμική ενσωμάτωση των νησιών στην Ιταλία. Έδρασαν με γνώμονα τη φασιστική ιδεολογία και τις επεκτατικές θεωρίες για ανασύσταση του ρωμαϊκού κόσμου (romania) στις βάσεις ενός νέου λατινικού πολιτισμού (nuova latinità).

Το 1926 από τον Lago είχε εισαχθεί στα ελληνικά σχολεία η ιταλική ως υποχρεωτικό μάθημα. Το 1928, όπως επί των Ιπποτών, από τον πάπα συστήθηκε καθολική αρχιεπισκοπή Ρόδου. Στο μεταξύ είχε αρχίσει και η διαδικασία για την αναγνώριση, από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, αυτοκέφαλης εκκλησίας Δωδεκανήσου. Το 1932 επιβλήθηκε η ιταλική νομοθεσία και η σύμφωνα με αυτή εκδίκηση των δικαστικών υποθέσεων. Ο De Vecchi, όμως, παρά τις μεθοδεύσεις του προκατόχου του, που απέβλεπαν στο σταδιακό αφελληνισμό των νησιών, στην από 17 Ιανουαρίου 1937 έκθεσή του προς τον υπουργό των Εξωτερικών της Ιταλίας, διαπίστωνε ότι έλειπε μια πραγματική φασιστική αγωγή, που έπρεπε να ξεκινάει από τα σχολεία όλων των βαθμίδων, από τις νεολαϊστικές οργανώσεις, την οργάνωση του μετά την εργασία χρόνου και την καλλιέργεια, μέσα από αυτούς τους θεσμούς, του τρόπου ζωής που ανέδειξε η επανάσταση των γνήσιων εκείνων φασιστών με τα μαύρα πουκάμισα (camiciie nere).

Ο νέος κυβερνήτης, ως προς τα δικαιώματα των ορθόδοξων (ας σημειωθεί ότι ως Έλληνες δεν αναφέρονται σε κανένα ιταλικό κείμενο της περιόδου), με αγανάκτηση διαπίστωνε ότι οι αντιλήψεις του προκατόχου του ήταν «φιλελεύθερες». Ως την ημέρα της άφιξής του γινόταν δεκτό ότι το ορθόδοξο στοιχείο, που αποτελούσε τα 8/10 του πληθυσμού, μπορούσε να απολαμβάνει την ονομαζόμενη τοπική αυτονομία και τις εκλογικές ελευθερίες. Εξαιρέση αποτελούσαν οι τέσσερις δήμοι των πόλεων της Ρόδου και Κω, του Πορτολάγο (Λακκί στη Λέρο) και του Πεβεράνιο (στη Ρόδο, από το 1954 Καλαμώνας), στη διοίκηση των οποίων κυριαρχούσαν Ιταλοί με πλήρη υπηκοότητα. Στους άλλους τα δημοτικά συμβούλια και οι δήμαρχοι εκλέγονταν με εκλογικά συστήματα, που ο Ιταλός κυβερνήτης χαρακτηρίζει αναχρονιστικά. Τα κριτήρια εκλογής, όπως λέει, ακόμη και στα πιο μικρά αγροτικά κέντρα, ήταν φυλετικά και θρησκευτικά. Οι εκπρόσωποι των κοινοτήτων αυτών είχαν την τάση αυτόνομης δράσης, αποδέσμευσης από την κρατική εξουσία και διαπραγμάτευσης με την κυβέρνηση των Νησιών σχεδόν ως ίσοι προς ίσους. Διατηρούσαν μάλιστα, ως εγγύηση αυτονομίας και δύναμης, αξιόλογες καταθέσεις στο εξωτερικό.

Ανήσυχος ήταν ακόμη ο De Vecchi και για τις μυστικές σχέσεις ανάμεσα στο πατριαρχείο, τον αποκρισάριο (αντιπρόσωπο στη Δωδεκάνησο) της Αθήνας και τους τέσσερις μητροπολίτες Ρόδου, Κω, Λέρου και Καλύμνου, Καρπάθου και

Κάσου. Εξαιτίας όλων αυτών, έγραφε στην έκθεσή του, δε βρισκόταν διέξοδος στο ζήτημα, το οποίο είχε προκληθεί με το έγγραφο του προκατόχου του που απέβλεπε στη δημιουργία Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας. Αλλά η κατάσταση ήταν πολύ πιο σοβαρή. Εκείνο που εμπόδισε την ανακήρυξη της εκκλησίας σε αυτοκέφαλη ήταν οι έντονες αντιδράσεις του δωδεκανησιακού λαού. Οι Καλύμνιοι μάλιστα, μια συμπαγής κοινότητα με μεγάλες αντιστάσεις, το 1935, εν μέσω επεισοδίων και αιματηρών συγκρούσεων, έκλεισαν τις εκκλησίες και αποκήρυξαν το μητροπολίτη τους, που, υποκύπτοντας στις ιταλικές πιέσεις, είχε ταχθεί υπέρ του αυτοκεφάλου. Οι εκκλησίες άνοιξαν, όταν το 1937 το πατριαρχείο υπήγαγε την Κάλυμνο στη μητρόπολη της Κω (1937-1947). Αυτή τη συμβιβαστική λύση είχε προτείνει και ο De Vecchi, για να λήξει η «ανταρσία» στην Κάλυμνο. Οι κάτοικοι, εξάλλου, όπως έλεγε στην έκθεσή του, σ' όλη την Κάλυμνο και σε πολλά άλλα νησιά και οι σε πλήρη επαγρύπνηση θρησκευτικοί κύκλοι στην Ελλάδα, πίστευαν ακράδαντα ότι με το αυτοκέφαλο επιδιωκόταν η υπαγωγή των Δωδεκανησίων στον καθολικισμό. Γι' αυτό, προς εκτόνωση της ζωηρής ανησυχίας και σε πλήρη υποχώρηση ο ίδιος, θεωρούσε προτιμότερο να δοθεί κάθε εγγύηση στη δωδεκανησιακή ορθόδοξη εκκλησία για άσκηση του πνευματικού της έργου χωρίς παρεμβάσεις της κοσμικής εξουσίας. Και αποδεχόταν την πλήρη απόσπασή της από το κράτος. Σ' αυτή τη σθεναρή στάση των Δωδεκανησίων είχε στηριχτεί και το πατριαρχείο, όταν ζήτησε, για να επιτρέψει το αυτοκέφαλο, τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος.

Στην κυβέρνηση της κτήσης η Ιταλία χορήγησε ειδική νομοθετική και τελωνειακή αυτονομία και στους κατοίκους, Έλληνες, Τούρκους και Εβραίους, απένειμε την ονομαζόμενη μικρή ιταλική ιθαγένεια. Όλοι αυτοί το 1936 ξεπερνούσαν τα 12/13 του συνολικού πληθυσμού. Ακόμη το νέο καθεστώς, για να ενισχύσει τη θέση του, όπως παλαιότερα και οι Ιππότες, προσπάθησε να προσελκύσει έποικους από την Ιταλία και Λεβαντίνους από την Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη και άλλες πόλεις της Ανατολής. Το 1940 80% ήταν Έλληνες, 10% καθολικοί, 6% Τούρκοι (στη Ρόδο και στην Κω), 1,6% Εβραίοι (στις πόλεις της Ρόδου και της Κω) και ένα 0,4% Αρμένιοι κ. ά. Η ανελεύθερη πολιτική, η ανεργία, τα χαμηλά ημερομίσθια, η οικονομική πολιτική που ασκήθηκε, η ευνοϊκή αντιμετώπιση των καθολικών και όσων συνεργάστηκαν με το καθεστώς και τους απονεμήθηκε η μεγάλη ιθαγένεια προκάλεσαν, μολονότι η τάση ήταν αυξητική, τη μείωση του πληθυσμού. Παρά τις απαγορεύσεις, πολλοί Έλληνες μετανάστευσαν στην Ελλάδα, την Αίγυπτο και την Αμερική, ενώ δεν ήταν λίγοι εκείνοι που έφυγαν στη διάρκεια του πολέμου για τη Μέση Ανατολή. Αρχετοί Τούρκοι, λόγω του Ιταλοτουρκικού Πολέμου και του Δεύτερου Παγκόσμιου, προτίμησαν να περάσουν στην απέναντι ακτή. Οι Εβραίοι, που ευνοήθηκαν αρχικά στην άσκηση των δραστηριοτήτων τους, στο τέλος της περιόδου, εξαιτίας της πολιτικής του Άξονα

και της γερμανικής κατοχής, αποδεκατίστηκαν.

Μεγαλύτερες πληθυσμικές απώλειες είχαν η Σύμη, το Καστελλόριζο, η Κάσος και η Χάλκη. Οφείλονταν και στην κάμψη της ναυτιλίας και της σπογγαλείας. Η Αστυπάλαια, η Τήλος και η Πάτμος, με τις στοιχειώδεις δυνατότητες της οικονομίας της αυτοκατανάλωσης, έχασαν, μετά το 1912, μόνο την καθαρή αύξηση του πληθυσμού. Στη Ρόδο, Κω και Λέρο, παρά τη διαρροή, ο πληθυσμός αυξήθηκε εξαιτίας της εγκατάστασης καθολικών, της κατασκευής στρατιωτικών και ναυτικών εγκαταστάσεων και της έλευσης εργατών από τη Σύμη, την Κάλυμνο, τη Χάλκη και άλλα νησιά. Μόνο στη Λέρο, όπου και ναύσταθμος, την πενταετία πριν το 1940 στάθμευαν 20.000 ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ο πληθυσμός της Δωδεκανήσου από 143.482 που ήταν το 1912, κατά τη συνθηκολόγηση το 1945 ήταν μικρότερος από 110.000.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, αυτή η «έξοδος του πληθυσμού», φαίνεται ακατανόητη. Ο νέος κυρίαρχος των νησιών, έναντι του προηγούμενου, αποτελούσε κράτος εκσυγχρονισμένο. Διέθετε ανθρώπους με τεχνολογική εμπειρία και γνώση, με επιστημονική κατάρτιση, με ικανότητα ορθολογικής οργάνωσης της παραγωγής και των υπηρεσιών και με δυνατότητα επένδυσης κεφαλαίων. Το Ιταλικό Κράτος, για να υπάρξει ανάπτυξη, αν και απέφυγε να διαθέσει ποσά του κρατικού προϋπολογισμού, πρόσφερε δασμολογικές, διοικητικές και τραπεζικές διευκολύνσεις. Από αυτές, όμως, μπορούσαν να επωφεληθούν μόνο οι Ιταλοί.

Στα εύφορα γεωργικά νησιά Ρόδος, Κως, Κάρπαθος, Λέρος, Τήλος και Νίσυρος η καλλιέργεια της γης γινόταν με τις παραδοσιακές τεχνικές και μεθόδους. Οι Ιταλοί κατέλαβαν 15 ζώνες, 12 στη Ρόδο και 3 στην Κω, σε περιοχές με την αποδοτικότερη γη, έκτασης 12.000 εκταρίων (1 εκτάριο = 10.000 μ²), δημιούργησαν τέσσερα χωριά στη Ρόδο και ένα στην Κω και επιχείρησαν με την εγκατάσταση εποίκων από την Ιταλία να πετύχουν μεγαλύτερες και καλύτερες αποδόσεις. Σε μια από αυτές τις ζώνες, στο χωριό Πεβεράνιο (σήμερα Καλαμώνας), 25 χλμ. από τη Ρόδο, έκτασης 3.000 εκταρίων, οι ιδιοκτήτες εξώσθηκαν, σύμφωνα με τον De Vecchi, «με πολύ συζητήσιμο τρόπο, που βέβαια δεν επιδοκιμάζει ο Φασισμός και είναι λιγότερο παρά ποτέ έξω από την αυτοκρατορική πολιτική της μουσολινικής Ιταλίας». Η ενέργεια, που δεν πρόσφερε καμιά ωφέλεια στο ιταλικό κράτος και στην τοπική κυβέρνηση, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στον τύπο άλλων χωρών, όπως, επίσης, δικαστικές ενέργειες και κάθε είδους παράπονα και διαμαρτυρίες. Η Ανώνυμη Εταιρεία Φρουτοκαλλιέργειας Ρόδου, που εγκαταστάθηκε στο Πεβεράνιο, από τα 3.000 εκτάρια, κατόρθωσε να αξιοποιήσει μόνο τα 500. Αν και υπήρξαν βελτιώσεις στην παραγωγή ροδάκινων, βερίκοκων, επιτραπέζιων σταφυλιών, εσπεριδοειδών και αχλαδιών, το 1936 η επιχείρηση είχε μεγάλο παθητικό. Αλλά και τέσσερα άλλα αγροκτήματα, δύο στη Ρόδο και δύο στην Κω, συνολικής έκτασης 930 εκταρίων,

τα μόνα που είχαν τεθεί σε λειτουργία με ανάλογες προθέσεις, δεν πήγαιναν καλά. Και τα πέντε ήταν αντιοικονομικά για το κράτος και δεν μπορούσαν να απασχολήσουν, πέρα των ήδη εργαζομένων, περισσότερα από 1.000 ακόμη άτομα. Έτσι, όμως, το αγροτικό πρόβλημα έμενε άλυτο. Όπως υποστήριζε ο De Vecchi στην έκθεσή του, αυτό ήταν το πρότιστο αν όχι το αποκλειστικό πρόβλημα, για τη βελτίωση της ζωής του αγροτικού πληθυσμού, που ζούσε στη «μαύρη φτώχεια». Για να αποδώσουν οι βασικοί αγροτικοί τομείς της ελαιοκαλλιέργειας, της αμπελοκαλλιέργειας και της εκτροφής των ζώων, όπως και οι δευτερεύοντες τομείς - αυτά τα χρόνια - της σιτοκαλλιέργειας και φρουτοκαλλιέργειας, απαιτούνταν ευρύτερος εκσυγχρονισμός των καλλιεργητικών μεθόδων, κρατική μέριμνα και κεφάλαια, γιατί τα όσα είχαν γίνει ως τότε δεν είχαν σπουδαία αποτελέσματα.

Μια άλλη δραστηριότητα, η ιχθυαλεία, διερχόταν κρίση. Και τούτο γιατί γινόταν με παραδοσιακές μεθόδους και μέσα ή με ανεμότρατες που από έλλειψη πείρας δεν είχαν ακόμη αποδώσει και γιατί η αλιεία είχε απαγορευθεί στα μικρασιατικά παράλια. Κάλυπτε τις ανάγκες της τοπικής αγοράς, λόγω όμως των χαμηλών τιμών δεν ικανοποιούσε τα εισοδήματα των πολλών απασχολουμένων μ' αυτή.

Τρικάταρα καράβια του Καστελλόριζου στις αρχές του 20ου αι.

Η σπογγαλιεία στην Κάλυμνο και στη Σύμη αλλά και στο Καστελλόριζο και στη Χάλκη στα πρώτα χρόνια της ιταλικής περιόδου σημείωσε μεγάλη κάμψη. Τα σπογγαλιευτικά σκάφη, που στο παρελθόν ήταν πολλές εκατοντάδες, μειώθηκαν σε δεκάδες, οι σπογγαλιείς από 8.000 σε 700 και το συνάλλαγμα από 300.000 χρυσές λίρες σε 150.000 χάρτινες. Ενώ, προηγουμένως, το οθωμανικό δημόσιο, μερικές χρονιές, με φόρο 20% επί της αξίας εισέπραττε μέχρι και 17 εκατ. γρόσια, επί ιταλικής στρατιωτικής κατοχής η είσπραξη μειώθηκε μόλις σε 15 χιλιάδες. Οι ιταλικές αρχές απαγόρευσαν τη χρήση από τους σπογγαλιείς σκάφανδρων, επειδή αυτά, διευκολύνοντας την κάθοδο σε μεγάλα βάθη, γίνονταν αιτία πολλών θανάτων. Η απαγόρευση, που παρουσιάστηκε ως μέτρο κοινωνικής προστασίας, περισσότερο απέβλεψε στην ενίσχυση της ιταλικής σπογγαλιείας στα νερά της Λιβύης, στα οποία δραστηριοποιούνταν και οι Δωδεκανήσιοι. Αλλά η κάμψη οφειλόταν και σε άλλες αιτίες: στην εξάντληση των σπογγοφόρων περιοχών, στην ανταγωνιστική οργάνωση της αμερικανικής αλιείας και επεξεργασίας των σπόγγων, στην τουρκική σπογγαλιεία, στην οικονομική κρίση, στη μονοπωλιακή οργάνωση της αγοράς σε ευρωπαϊκά κέντρα και στην κακή οργάνωση των επιχειρήσεων.

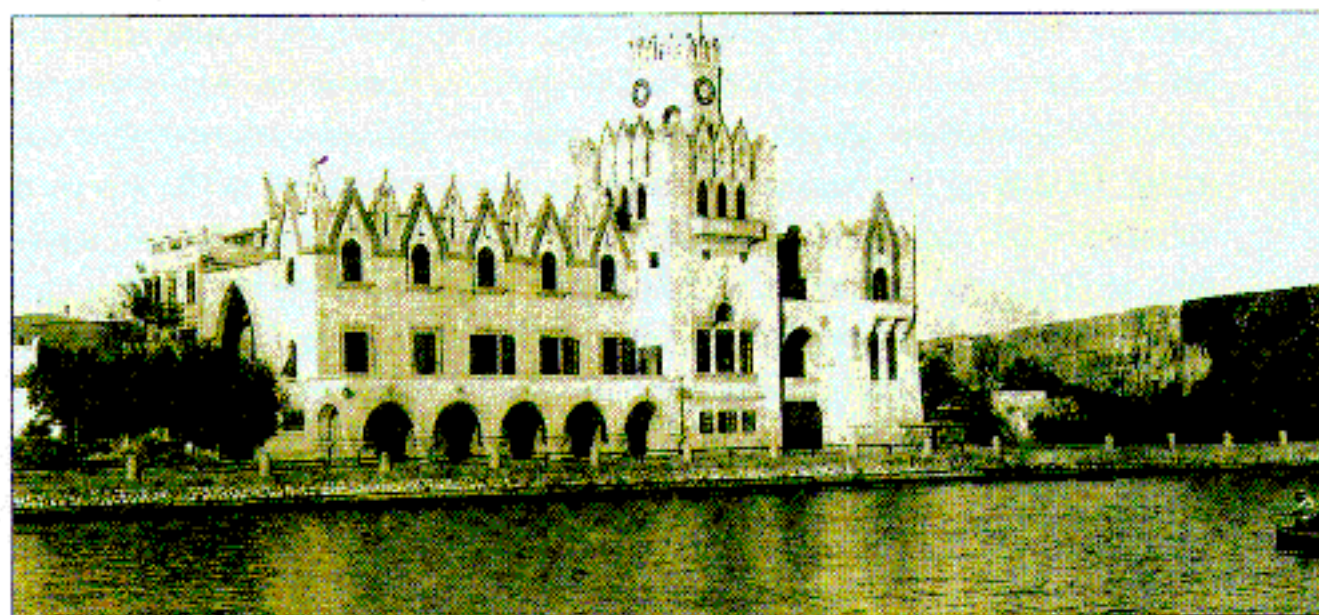
Το ιταλικό καθεστώς το απασχόλησε και ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας. Δημιουργήθηκαν εταιρείες ηλεκτροδότησης. Αυτές, με εξαίρεση της Σύμης και του Καστελλόριζου, ήταν ιταλικές, όπως η ημικρατική SIER που είχε και την τηλεφωνία. Ημικρατική ήταν και η ιταλική καπνοβιομηχανία TEMI. Η ιταλική εταιρεία CAIR οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας με εγκαταστάσεις στη Ρόδο και στην Κω, όπως και σύγχρονο ελαιουργείο στη Ρόδο. Αλευροβιομηχανία στη Ρόδο. Ιταλική βιομηχανία κεραμικών τέχνης στη Ρόδο, που μιμούνταν τα κεραμικά της αρχαίας Λίνδου. Ιταλοαγγλική εταιρεία θειαφιού στη Νίσυρο. Ελληνική και ιταλική ξυλουργική βιομηχανία στη Ρόδο. Ιταλική εταιρεία οικοδομικών υλικών (τούβλων, κεραμιδιών κτλ.), που η πρώτη της ύλη προερχόταν από τις μάργες αργίλου της Ρόδου και Καρπάθου. Ανατολικού τύπου τάπητες κατασκευάζονταν στα χωριά της Ρόδου, ενώ στην Κάλυμνο λειτουργούσε και σχολή. Πολλές από τις παραπάνω εταιρείες πραγματοποίησαν κέρδη και γιατί πρόσφεραν νέα ανταγωνιστικά προϊόντα στην αγορά και γιατί, χάρη στο καθεστώς, αγόραζαν την πρώτη ύλη σε πολύ χαμηλές τιμές και κατέβαλλαν στους ντόπιους εργάτες πολύ χαμηλά ημερομίσθια. Οι παραγωγικές σχέσεις που κυριάρχησαν δε διέφεραν από τις αποικιακές. Η ανάπτυξη των ιταλικών επιχειρήσεων έπληξε τις ελληνικές. Οι παραδοσιακές μονάδες, όπως τα βυρσοδεψεία, ελαιотреβεία, οινοποιεία κτλ., εξαιτίας και της ιταλικής πολιτικής, εισήλθαν σε περίοδο κρίσης.

Ένας άλλος τομέας, ο τουρισμός κίνησε το ενδιαφέρον του ιταλικού καθεστώτος. Πρόθεση υπήρξε ανάδειξης της Ρόδου στο μεγαλύτερο τουριστικό κέ-

ντρο της περιοχής. Το κλίμα, η φυσική ομορφιά, η θάλασσα, το βουνό, οι ιαματικές πηγές της Καλλιθέας, τα μνημεία του παρελθόντος, το αξιοσημείωτα χαμηλό κόστος ζωής, οι νέοι δρόμοι, τα ξενοδοχεία καθιστούσαν τη Ρόδο ελκυστική στους τουρίστες. Όλα αυτά, σύμφωνα με ιταλική πηγή του 1934, «επιτρέπουν να θεωρηθεί ο τουρισμός ως η σημαντικότερη πηγή της μελλοντικής νησιωτικής οικονομίας». Οι τουρίστες το 1933 έφτασαν τις 50.000 και οι κρουαζιέρες τις 50. Η Ρόδος προσείλκυε κυρίως Αιγυπτιώτες μέσου εισοδήματος. Με πιο υψηλό εξοπλισμό μάλιστα θα μπορούσε να απευθυνθεί και στα ανώτερα εισοδηματικά στρώματα και με τις ανασκαφές και δημοσιογραφικές εκλαϊκεύσεις επιστημονικών μελετών σχετικών με τους πολιτισμούς χιλιετιών θα τραβούσε την προσοχή και των πιο καλλιεργημένων. Για το σκοπό αυτό και για την ιδεολογική στήριξη και προβολή του καθεστώτος μετακλήθηκαν επιστήμονες από την Ιταλία, οργανώθηκαν υπηρεσίες και βιβλιοθήκες, που διευκόλυναν τις ιστορικές σπουδές και τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Αρκετοί Ιταλοί επιστήμονες παρήγαγαν αξιόλογο έργο, με το οποίο, και όταν ακόμη δεν ήταν στις προθέσεις τους, εξυτηρέτησαν το καθεστώς και τις επιδιώξεις του. Όπως πάντοτε η αποικιοκρατία με το μανδύα του εκπολιτιστή επιχειρούσε να αποκρύψει την καταπίεση και της οδυνηρές συνέπειες της κατάκτησης.

Για τις ανάγκες της ιταλικής διοίκησης και για τη στέγαση των υπαλλήλων και των εποίκων χτίστηκαν κτήρια. Τα δημόσια, όπως το κυβερνείο, σύμφωνα και με την αισθητική του τότε ιταλικού καθεστώτος, απέβλεψαν στον εντυπωσιασμό και στην προβολή του μεγαλείου που υποτίθεται ότι συνόδευε το καθεστώς. Δαπανήθηκαν χρήματα, πολλά, όμως, εξοικονομήθηκαν με την προμήθεια φτηνών ντόπιων υλικών και την καταβολή χαμηλών ημερομισθίων.

Το δωδεκανησιακό εμπόριο πριν το 1912 ήταν στραμμένο προς τα μικρασιατι-

Το ιταλικό κυβερνείο στη Ρόδο (βενετικής αρχιτεκτονικής).

κά παράλια και ιδιαίτερα στη Σμύρνη, απ' όπου γίνονταν προμήθειες δυτικών εμπορευμάτων. Με την ιταλική κατάκτηση η Ρόδος συνδέθηκε και πάλι με τη Δύση, όπως επί Ιπποτών. Από τα ιταλικά λιμάνια, με σύγχρονα πλοία, έφταναν τα εμπορεύματα στη Ρόδο, που όπως και στο παρελθόν ήταν κέντρο διανομής προς τα άλλα νησιά και κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου προς την Ανατολή. Σε εμπορική κίνηση ακολουθούσαν, κατά σειρά, η Κως, Κάλυμνος, Λέρος και Σύμη, ενώ μικρότερη ήταν η κίνηση στα άλλα νησιά. Καθώς οι εισαγωγές ξεπερνούσαν τις εξαγωγές, το παθητικό του εμπορικού ισοζυγίου καλυπτόταν από τους άδηλους πόρους, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τον τουρισμό. Το επάγγελμα του εμπόρου στις πόλεις της Ρόδου και της Κω ασκούσαν κατά παράδοση κυρίως Έλληνες και Εβραίοι και σ' όλη την άλλη Δωδεκάνησο Έλληνες. Με την πολιτική των ιταλικών αρχών, την εμφάνιση από τη δεκαετία του 1920 ιταλικών εμπορικών επιχειρήσεων, κυρίως αντιπροσωπιών, και τη συγκέντρωση του χονδρεμπορίου σ' ένα σημαντικό εβραϊκό εμπορικό οίκο με θυγατρικές επιχειρήσεις στην Ευρώπη και στην Ανατολή, οι άλλοι έμποροι ζημιώθηκαν και γνώρισαν τη δυσμενή μεταχείριση των ιταλικών αρχών.

Από το 1930 προκάλεσε ανησυχία στη δωδεκανησιακή αγορά, αλλά και στα κράτη όλου του κόσμου, η εμφάνιση ιαπωνικών βαμβακερών υφασμάτων (ντριλιών), που πωλούνταν σε απίστευτα χαμηλές τιμές. Το νέο προϊόν ερχόταν από την Αλεξάνδρεια, λιμάνι συγκέντρωσης και διανομής των προϊόντων της Άπω Ανατολής. Άλλοι προμηθευτές της δωδεκανησιακής αγοράς ήταν η Ρουμανία (πετρέλαιο, ξυλεία για κατασκευές), η Τσεχοσλοβακία (ζάχαρη, γυναικά, πορσελάνες), το Βέλγιο (σίδηρος), η Γιουγκοσλαβία (τσιμέντο), η Γαλλία (μεταξωτά ενδύματα και άλλα είδη μόδας), η Αγγλία (μάλλινα ενδύματα και μηχανές), η Γερμανία (μπίρα, χαρτί, μέταλλα), η Αίγυπτος (ρύζι, δημητριακά, φυτικά έλαια, γλυκίσματα). Από την Τουρκία και την Ελλάδα, που κατά παράδοση, ως γειτονικές χώρες, είχαν εμπορικές συναλλαγές με τη Δωδεκάνησο, εισάγονταν ζώα, βούτυρα, ανατολικά τυριά και πολλά άλλα εμπορεύματα σε μικρές ποσότητες. Μεγάλο μέρος των εξαγόμενων δωδεκανησιακών προϊόντων είχαν προορισμό την Αίγυπτο, που δεν απείχε περισσότερο από είκοσι ώρες θαλάσσιου ταξιδιού και διέθετε εύπορο ευρωπαϊκό αγοραστικό κοινό. Σε εισαγωγές από τη Δωδεκάνησο προηγούνταν από την Αίγυπτο, λόγω ευνοϊκών δασμών, μόνο η Ιταλία και, κατά σειρά, ακολουθούσαν η Ελλάδα, η Τουρκία, η Γαλλία και η Αγγλία. Τα προϊόντα που εξάγονταν ήταν: σφουγγάρια, φρούτα, κηπευτικά και λαχανικά, κοινά και πολυτελή κρασιά, ελαιόλαδο, τάπητες, κεραμικά, οικοδομικά υλικά κ.ά. Το διαμετακομιστικό εμπόριο της Ρόδου στην ιταλική περίοδο είχε μειωθεί αισθητά. Ωστόσο, κάποια εμπορεύματα της Ανατολής, όπως ξυλεία δρυός, σουσάμι, ξερά φρούτα, φύλλα δάφνης, φλοιός πεύκης κ. ά., εξακολουθούσαν να φτάνουν στη Ρόδο με ιστιοφόρα και από εκεί, ύστερα από συσκευασία, να στέλ-

νονται στην Ευρώπη.

Το λιμάνι της Ρόδου, στην ιταλική περίοδο, συνέδεαν πλοία, που πραγματοποιούσαν κανονικά εβδομαδιαία δρομολόγια, με τα ιταλικά λιμάνια της Αδριατικής και του Τυρηνικού Πελάγους, καθώς και με όλα τα μεγάλα λιμάνια της Ανατολής. Το Μπρίντιζι ήταν το λιμάνι εξυπηρέτησης των επιβατών, ενώ κύρια εμπορικά λιμάνια ήταν η Τεργέστη, Βενετία και Γένοβα. Οι ακτοπλοϊκές συγκοινωνίες διεξάγονταν με εβδομαδιαία δρομολόγια ατμόπλοιων που συνέδεαν τη Ρόδο με τα μικρότερα νησιά της Δωδεκανήσου και τον Πειραιά. Υπήρχε και αεροπορική γραμμή Ρόδου - Ρώμης μέσω Αθήνας και Μπρίντιζι. Το ταξίδι αυτό, με τους ενδιαμέσους σταθμούς, διαρκούσε δέκα ώρες.

Στην ιταλική περίοδο, στη Ρόδο και στην Κω αναπτύχθηκε το οδικό δίκτυο. Σύμφωνα με μια ιταλική πηγή, ενώ ως το 1922 υπήρχαν λίγοι και κακοί δρόμοι, τα επόμενα χρόνια ως το 1934 στη Ρόδο κατασκευάστηκαν 400 χλμ., τα 50 επιστρωμένα με ασφάλτο. Σύμφωνα με άλλη ιταλική πηγή, του 1932, στη Ρόδο και στην Κω συνολικά κατασκευάστηκε οδικό δίκτυο περίπου 700 χλμ. Μεταγενέστερη ελληνική πηγή χαρακτηρίζει το οδικό δίκτυο άρτιο. Και άλλη ελληνική, επίσημη αυτή, ότι το 1947 αυτό σ' όλη τη Δωδεκάνησο είχε μήκος 890 χλμ., από τα οποία 130 ασφαλτοστρωμένα. Στο ίδιο χρονικό διάστημα τα αυτοκίνητα από λίγα το 1922 έφτασαν τα 400.

Οι Ιταλοί στη Δωδεκάνησο από το 1912 ως το 1943 συνέδεσαν για δικό τους όφελος την πόλη της Ρόδου, της Κω και της Λέρου, όπως και επιλεγμένες αγροτικές ζώνες εποίκων Ιταλών, ως ένα βαθμό, με τις τεχνολογικές και άλλες κατακτήσεις των τεσσάρων πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα. Το ελληνικό όμως στοιχείο, που από την απώτατη αρχαιότητα κατοικούσε στα νησιά, δεν αποδέχθηκε την ιταλική κυριαρχία. Αισθάνθηκε μάλιστα ότι ο νέος κατακτητής, σε εποχή κοσμογονικών αλλαγών, του στέρησε τη δυνατότητα ένωσης με την Ελλάδα, η οποία με τους Βαλκανικούς Πολέμους προσάρτησε, μαζί με άλλα εδάφη, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (συνθήκες Λονδίνου και Βουκουρεστίου το 1913) και μετά το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου νέα εδάφη (συνθήκη των Σεβρών το 1920). Ο διεθνής, εξάλλου, παράγοντας και κατά την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης (1923) θεώρησε την παρουσία των Ιταλών στη Δωδεκάνησο ως προσωρινή κατοχή. Στα χρόνια που ακολούθησαν, καθώς η Ελλάδα δεν μπορούσε να ανατρέψει την κατάσταση, το βάρος, για να παραμείνει το ζήτημα ανοιχτό, έπεσε στον ανεπίσημο παράγοντα. Κυρίως στις οργανώσεις των Δωδεκανησίων της Αθήνας, της Αιγύπτου, της Αμερικής κτλ., που ανέπτυξαν μεγάλη δράση, και στους ίδιους τους κατοίκους των νησιών. Οι τελευταίοι στην πίεση των ιταλικών αρχών αντέδρασαν με δύο τρόπους, είτε μεταναστεύοντας είτε προασπιζόμενοι τους παραδοσιακούς τους θεσμούς: τις κατά τόπους κοινότητες, τη θρησκευτική κοινότητα (το ορθόδοξο millet της οθω-

μανικής περιόδου), τα ελληνικά σχολεία κτλ. Η αδυναμία των ιταλικών αρχών να επιλύσουν οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, σε καιρούς μάλιστα διεθνούς οικονομικής κρίσης, οι επαχθείς φόροι, οι πολύ χαμηλές τιμές των ντόπιων προϊόντων, η αμοιβή των εργατών με πολύ χαμηλά ημερομίσθια, η ανεργία, η αντικατάσταση των αιρετών εκπροσώπων των κοινοτήτων με διορισμένους, η απαγόρευση δημόσιων θρησκευτικών τελετών, το κλείσιμο των ελληνικών σχολείων, η στέρηση του δικαιώματος άσκησης επιστημονικού επαγγέλματος χωρίς ιταλικό πτυχίο, η αυταρχική συμπεριφορά, η φασιστική προπαγάνδα και συμπεριφορά, η τρομοκρατία, οι διώξεις για πατριωτική δράση, οι φυλακίσεις, οι απελάσεις, οι εκτελέσεις, όπως ήταν επόμενο, έκαναν το ιταλικό καθεστώς άκρως εχθρικό και ανεπιθύμητο.

Τη δωδεκανησιακή ζωή επηρέασε σοβαρά από πολιτική, κοινωνική και οικονομική άποψη ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος (1939-1945), η σύγκρουση, στο πλαίσιο αυτού του πολέμου, στη Βόρεια Αφρική των Γερμανών και Ιταλών με τους Βρετανούς (1940 - 1943) και τους Αμερικανούς (1942 - 1943), ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος (28 Οκτωβρίου 1940 - 27 Απριλίου 1941) η γερμανική εισβολή στην Ελλάδα (6 Απριλίου 1941), η Κατοχή στην Ελλάδα Γερμανών και Ιταλών (και Βουλγάρων στη Θράκη) (1941 - 1944). Όπως και ειδικότερα γεγονότα το 1943: η αντικατάσταση του Μουσολίνι από τον Μπαντόλιο στις 25 Ιουλίου, η συνθηκολόγηση της Ιταλίας με τους Βρετανούς και Αμερικανούς στις 3 Σεπτεμβρίου και η συγκρότηση από το Μουσολίνι νέας αρχής (Repubblica di Salò) στις 23 Σεπτεμβρίου στην κατεχόμενη ακόμη από τους Γερμανούς Ιταλία. Ένα σύνταγμα Δωδεκανησίων πήρε μέρος στον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο και χιλιάδες από τα νησιά, περνώντας στα μικρασιατικά παράλια, έφτασαν στη Μέση Ανατολή (Αίγυπτο, Λίβανο, Παλαιστίνη και Συρία), για να μετάσχουν, μαζί με άλλους Έλληνες από την Ελλάδα, στον εκεί διεξαγόμενο αγώνα κατά των δυνάμεων του Άξονα (μάχες του Ελ Αλαμείν κ.ά.). Στα νησιά, αυτό το διάστημα, εξαιτίας του πολέμου και της στάθμευσης πολυάριθμων στρατευμάτων διπλής πλέον κατοχής, ιταλικής και γερμανικής, η οικονομική δυσπραγία και η τρομοκρατία εντάθηκαν. Ανησυχία προκάλεσε η είδηση ότι η Δωδεκάνησος θα δινόταν στην Τουρκία, προκειμένου να μετάσχει στον πόλεμο στο πλευρό της Βρετανίας, Ρωσίας και των άλλων συμμάχων. Από τις πολεμικές επιχειρήσεις στην περιοχή υπήρξαν θύματα και καταστροφές. Ο μοναδικός οικισμός του Καστελλόριζου, τα πλοία του και τα εργαλεία αλιείας από τους βομβαρδισμούς καταστράφηκαν. Η πόλη της Ρόδου βομβαρδίστηκε από το συμμαχικό στόλο στις 13 Αυγούστου 1942. Αλλά τα δεινά εξαιτίας του πολέμου συνεχίστηκαν ως το 1945.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, οι ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις Δωδεκανήσου είτε παραδόθηκαν στους Γερμανούς είτε δήλωσαν πίστη στο

Ο διοικητής του Ιερού Λόχου συνταγματάρχης Χ. Τσιγάντες με Ιερολοχίτες.

φασιστικό καθεστώς και συνεργάστηκαν με αυτούς. Το βρετανικό γενικό στρατηγείο Μέσης Ανατολής, κατά διαταγή του πρωθυπουργού της Βρετανίας Ουίνστον Τσώρτσιλ, που θεωρούσε τη Ρόδο, Κω και Λέρο σημαντικούς στρατηγικούς στόχους, αλλά και για να δοθεί η ευκαιρία στους Ιταλούς της Δωδεκανήσου να συνθηκολογήσουν, έστειλε δυνάμεις καταδρομών, οι οποίες κατέλαβαν από τις 13 ως τις 17 Σεπτεμβρίου 1943 την Κω, Λέρο, Σάμο, Λειψούς, Πάτμο, Φούρνους, Ικαρία και Καστελλόριζο.

Από τις 31 Οκτωβρίου ως τις 19

Νοεμβρίου 1943 στην επιχείρηση, διάρκειας δύο μηνών, πήρε μέρος, φτάνοντας στη Σάμο, και ο Ιερός Λόχος, που είχε συγκροτηθεί στο Κάιρο ως επιχειρησιακή μονάδα καταδρομών το Σεπτέμβριο του 1942 από αξιωματικούς, κυρίως, και οπλίτες των τριών όπλων με διοικητή το συνταγματάρχη Χριστόδουλο Τσιγάντε. Οι Γερμανοί, διαθέτοντας υπέρτερα όπλα (αεροπορία κ.ά.), κατόρθωσαν να ελέγξουν ασφυκτικά τους Ιταλούς και να δυσχεράνουν τη δράση των συμμαχικών δυνάμεων. Στη νέα μακρότερη φάση καταδρομικών επιχειρήσεων, μικρής ή και ευρείας κλίμακας με βάση τη Σύμη, από το Φεβρουάριο του 1944 ως τη συνθηκολόγηση στις 8 Μαΐου 1945 μετέσχε και πάλι ο Ιερός Λόχος, ο οποίος, πραγματοποιώντας περιπολίες και καταδρομές, ανέπτυξε πλούσια πολεμική δράση στην περιοχή των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και στη Δωδεκάνησο.

Από το φθινόπωρο του 1943, που τα νησιά πέρασαν στον έλεγχο των Γερμανών, ο ναζιστικός αντισημιτισμός έγινε πράξη. Οι 1.700 Εβραίοι της Ρόδου και 160 της Κω τέθηκαν σε διωγμό. Διέφυγαν τη σύλληψη ή σώθηκαν, επειδή διέθεταν τουρκικά διαβατήρια, ελάχιστοι. Οι άλλοι οδηγήθηκαν στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και τελικά στα στρατόπεδα εξόντωσης στη Γερμανία. Επέζησαν οι 303. Θύματα, επίσης, είχε και η ελληνική αντίσταση. Πολλά μέλη οργανώσεων, που ανέπτυξαν δράση σ' όλα τα νησιά σε επαφή με τη Μέση Ανατολή, εκτελέστηκαν.

Στις 8 Μαΐου 1945 (την επομένη της συνθηκολόγησης της Γερμανίας), ο Γερμανός διοικητής Δωδεκανήσου υπέγραψε στη Σύμη την παράδοση των νησιών στους αντιπροσώπους της Βρετανίας, Γαλλίας και Ελλάδας. Ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας υπέγραψε ο Τσιγάντες. Η Ελλάδα, από τις 12 Οκτωβρίου 1944 που οι Γερμανοί εκκένωσαν την Αθήνα, ήταν ελεύθερη. Η ένωση της

Η στιγμή που υπογράφεται στις 8 Μαΐου 1945 στη Σύμη η παράδοση των γερμανικών φρονιτών από τον υποστράτηγο F. H. Wagner στους εκπροσώπους των συμμαχικών δυνάμεων. Πρώτος από δεξιά ο συνταγματάρχης Χ. Τσιγάντες

Δωδεκανήσου με την Ελλάδα θα μπορούσε να γίνει την ημέρα της συνθηκολόγησης. Η νέα αντιφασιστική κυβέρνηση στην Ιταλία είχε ήδη εκφράσει τη βούλησή της να δώσει τη Δωδεκάνησο στην Ελλάδα. Οι Βρετανοί, όμως, είχαν κατά νου η ένωση να προέλθει ύστερα από διαπραγματεύσεις μετά τη λήξη του πολέμου. Γι' αυτό ως την ημέρα εκείνη κράτησαν τα νησιά υπό στρατιωτική κατοχή.

8. Η ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η βρετανική στρατιωτική κατοχή της Δωδεκανήσου άρχισε στις 8 Μαΐου 1945 και έληξε στις 31 Μαρτίου 1947, κράτησε δηλαδή περί τους 23 μήνες. Η βρετανική στρατιωτική διοίκηση είχε έδρα τη Ρόδο και χώρισε τη Δωδεκάνησο στις εξής πέντε περιφερειακές διοικήσεις: 1. Ρόδου (Ρόδος, Χάλκη, Αλιμιά, Καστελλόριζο), 2. Λέρου (Λέρος, Πάμιος, Λειψοί, Γάιδαρο (Αγαθονήσι), Αρκοί, Φάρμακο (Φαρμακονήσι), Λέβινθος), 3. Κω (Κως, Νίσυρος), 4. Καλύμνου (Κάλυμνος, Αστυπάλαια, Ψέριμος και άλλα μικρότερα νησιά, τα περισσότερα ακατοίκητα), 5. Καρπάθου (Κάρπαθος, Κάσος) και 6. Σύμης (Σύμη, Τήλος).

Την κυριότερη πηγή για τις πρωτοβουλίες της αγγλικής στρατιωτικής διοίκησης αποτελεί η έκθεση του διοικητή ταξίαρχου A. S. Parker, που αναφέρεται σ' όλο το δωδεκάμηνο του 1946. Στις προθέσεις των Βρετανών ήταν να συντελέσουν στην ομαλή μετάβαση από τις συνθήκες πολέμου σε συνθήκες ειρήνης.